

**OGULNABAT ÇARYÝEWA,
OGULBIBI ÇARYÝEWA**

**DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TARYHY WE
ESASLARY**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

**Türkmenistanyň Bilim ministrliği tarapyndan
hödürlenildi.**

Aşgabat -2010

O. Caryýewa, O. Caryýewa. **Dilewarlyk sungatynyň taryhy we esaslary.** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh, syýasaty öwreniş hünäriniň talyplary üçin synag okuw kitaby. Aşgabat, 2010.

Taryh ylmylarynyň kandidaty J.S.Annarazowyň ylmy redaksiýasy bilen.

Syn ýazanlar: Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň arheologiýa we etnologiýa kafedrasynyň dosenti B. Esenow.

© O. Caryýewa, O. Caryýewa.
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.

GIRIŞ

Dilewarlyk sungaty barada umumy düşünje. Dilewar adamlary ýewropa ýurtlarynda orator diýip atlandyýarlar. Orator latyn sözi bolup, geplemegi, gepleýän adamy aňladýar. Sözüň dar, hakyky manysynda ol märekäniň önünde çykyş etmegi başaryan adam diýmekdir. Dilewaryň sözi – bu çeperçilik taýdan işlenen adaty söz bolup, diňleýjilere güýçli täsir ýetirýän sözdür. Şeýlelikde, sözüň hakyky manysynda dilewar bu ýöne gepleýän adam däl-de, märekä ýüzlenmek bilen haýsydyr bir durmuşy wezipäni ýerine ýetirýän adamdyr.

Dilewarlyk in gadymy döwürlerde döreýär. Ol ilkidurmuş adamlarynyň maslahatlarynda olary haýsy-da bolsa bir meseläni çözmäge ugrukdyrýar. Jemgyýetiň ösmegi bilen dilewarlyk adamlaryň durmuşynyň barha köp taraplarynda ulanylyp başlaýar. Jemgyýetde demokratiýa näçe giň ýaýrasa, şonça-da onda bir mesele barada dürli pikirleri öňe atmaga, şony çözmegiň dürli usullaryny hödürlemäge mümkinçilik döreýär. Hatda düzügiň höküm sürýän ýerinde-de diktator öz talabynyň dogrudygyny subut etmäge mejbur bolýar.

Jemgyýetçilik durmuşynda öwrülşik pursatlarynda onuň ähmiýeti has-da ýokarlanýar. XX asyrdan biziň ýurdumyzda dilewarlyk birnäçe gezek ýokary galmagy we pese düşmegi başdan geçirdi. Sowet döwriň 30- 70 –nji ýyllarynda onuň ähmiýeti doly pese gaçypdy, sebäbi şol döwürde dürli pikirleri aýtmaga mümkinçilik ýokdy. Diňe Kommunistik partiýanyň “parasatly” pikirlerine uýmalydy. XX asyryň 90-njy ýyllarynda dilewarlygyň ähmiýeti täzeden ýokarlandy.

Umuman aýdanymyzda dilewarlygyň döreýişini we kemala gelmegini birnäçe döwürlere bölmek bolar. Her bir döwürde dilewarlygyň özboluşlylygy, önünde duran maksatlary bardyr.

Dilewarlygyň peýdalanylýan ýerleri. Gadymy wagtlardan bäri çykyşyň maksadyna laýyklykda dilewarlygyň

dürli görnüşleri ulanylýar. Olardan öwgi, sud, syýasy, wagyz-nesihat, jedel, sapak,söhbet görnüşlerini bellemek bolar. Dilewarlyk jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda peýdalanylýar:

1). Ýygnaklarda, Halk Maslahatynda, gurultaýlarda, ylmy –amaly maslahatlarda, maslahatlarda ol köpçülige ýolbaşçylyk etmek we syýasy iş geçirmekde ulanylýar.

2). Umumy okuwlary syýasy partiýalar, jemgyýetçilik guramalar tarapyndan köpçilige öz pikirlerini, syýasy ugurlaryny, ylmy garaýyşlaryny beýan etmek we ilaty öz tarapyna çekmek üçin ulanylýar.

3). Okuw jaýlarynda mugallymyň janly sözi magaryf ulgamynyň özeni bolup durýar.

4). Ylmy dabaralar (simpoziumlar,) hünär okuwlary (seminarlar), ylmy ösdürmekde ägirt uly orun tutýarlar.

5). Halkara forumlarda çykyş etmeklik öz Watanyňyň daşary syýasatyny düşündirmek we wagyz etmekde uly ähmiýetlidir.

6). Radio we telewideniýe, dokumental kinoda söhbetler, jedeller, interwýu bermeklik öz syýasatyňy amala aşyrmakda ägirt uly orun tutýar.

7). Dindarlar, ruhanylar öz çykyşlary bilen ilata, dine uýýanlara ägirt uly ruhy täsir edýärler.

8). Adamlaryň önünde çykyş etmek, olar bilen ikiçäk gürleşip bilmek her bir ýolbaşçynyň hökmany borjudyr.

Diýmek, öz pikirini adamlara düşnükli we täsirli ýetirip bilmeklik hemme ýerlerde-de hökmany bir zatdyr. Emma köp adamlaryň öz pikirini gowy gürrüň berip bilmän, kagyздan gözünü aýryp bilmeýän, ukyňy getirýän çykyşlar edýän adamlara biz häli- şindi duş gelýäris. Şeýle ýagdaý dilewarlyk sowatsyzlygy netijesinde ýüze çykýar. Dilewarlykdan başy çykmaýan adamlar aýdýan pikirleriniň mazmunyny haýsy görnüşde bermelidigini bilenoklar. Ýagny ol näme aýtmalydygyny bilmekden başga - da, nähili aýtmalydygyny

hem bilmelidir. Şular bilen birlikde dilewaryň işiniň birnäçe tapgyrlara bölünýändigini hem bellemek gerek. Olary iki esasy topara jemläp bolar:

- 1) çykyşa taýýarlyk, ýa-da kommunikasiýa çenli edilmeli iş.
- 2) çykyş, ýa-da kommunikasiýa.

Dilewaryň işiniň gurluşy:

Çykyşa taýýarlyk		Çykyş
Temany saýlap almak Çykyşyň maksadyny, görnüşini anyklamak		Märekäniň dilewaryň özüni özü barşy, märekäni etmek.
Maglumatlar taýarlamak		Sözlemegiň tehniki
Sözüň logiki taýdan gurluşy (sazlaşygy) maksatnamasy		Soraglara jogap bermek jedelleş- mek sungaty
Subut etmek we argumentler Getirmek		
Diliň we utganyň üstünde Işlemek		

Bu çyzgy dilewarlyk ussatlygyny gazanmak üçin materialy öwrenmegiň yzygiderliligini we mowzuklaryny kesgitleýär. Şeýle ýol öwrenje dilewara çykyşa taýarlanmagyň we çykyşyň prosesini açyp görkezýär.

Adaty durmuşda şu yzygiderligiň bozulmagy-da mümkindir. Sebäbi çykyşa taýarlanmagyň basgançaklary dilewaryň şahsy aýratynlygyna, tejribesine baglydyr. Tejribeli dilewarlaryň oň toplan tejribesine daýanyp, ähli elementleri duran ýerinde tertipleşdirip taýýarlyksyz çykyş etmekleri-de mümkin.

Şeýlelikde, dilewarlyk sungaty- bu dilewaryň adamlara täsir etmek maksady bilen çykyşa taýarlanmak we söz sözlemek üçin toplan bilimleriniň, endikleriniň, başarnyklarynyň jemidir.

Dilewarlyk sungatyny öwrenmeklik – bu hakykat ýüzünde tejribe toplamakdyr, ýagny ol diňe bilimleriň jemi däl-de, başarnyklaryň, endikleriň hem jemidir. Bu barada beýik rim dilewary Siseron «şahyr bolup dogulýarlar, dilewarlygy öwrenýärler» – diýip ýazypdyr.

Dilewarlygyň häzirki zaman ähmiýeti.

Garaşsyz Türkmenistanyň önünde duran ägirt uly meseleler diňe ilatyň jemgyýetçilik durmuşyna işjeň gatnaşan wagty çözülip biliner. Gelejekde Türkmenistan köp partiýaly döwlete öwrüler. Şonda dürli pikirli adamlaryň ilatyň önünde dogry çykyş edip bilmekligi ullakan ähmiýete eýe bolar.

Şony göz önünde tutup ýaş nesil dilewarlygyň çylşyrymly tärlerini ele almalydyr. Biziň bu dersi öwrenmegimiziň maksady- dilewarlygyň taryhy we esaslary barada yzygiderli düşünje döretmekden ybaratdyr. Şonuň üçin biz dilewarlygyň gadymy wagtlarda döräp ösüşi, kemala gelişi, häzirki wagtda onuň ähmiýeti barada gürrüň bereris. Şol bir wagtda dilewarlygyň baý tejribesini, onuň tärlerini,başarnyklaryny öwrenmelidiris. Dilewarlygyň beýleki jemgyýetçilik-syýasy bilimler, ýagny taryh, mantyk, pelsepe, sosiologiýa, pedagogika, psihologiýa, lingwistika we beýlekiler bilen baglanşygy açylyp görkeziler.

Dilewarlyk sungatynyň diňe dilewaryň adamlara täsir etmek maksady bilen çykyşa taýýarlanmak we söz sözlemek üçin toplan bilimleriniň jemi däl-de başarnyklarynyň, endikleriniň hem jemidigi aýan ediler.

Suwa girmän ýüzmeği öwrenip bolmaýşy ýaly, yzygiderli taýarlanmazdan we çykyş etmezden dilewar bolmak mümkin däl. Şonuň üçin nazary bilimleri öwrenmegiň ýörite

gönükmeleri, maşklary ýerine ýetirmek bilen utgaşdyrylmagy hem zerurdyr.

Ýöne diňe bilimleri, başarnyklary bolan adam diňleýjilerde gyzyklanma döredip bilmez. Her bir çykyşyna ol döredijilikli çemeleşmelidir. Diňe dilewaryň ylhamly, joşgunly çykyş eden mahalynda diňleýjiler oňa gulak salarlar. Görnüşi ýaly dilewarlyk hem-ä sungatdyr, hemem pişedir, işdir. Gadymy dilewarlar Demosfeniň, Siseronyň, Karneginiň ykbalyna göz aýlasaň her bir tutanýerli zähmetiň netijesinde dilewarlykda uly üstünlikler gazanyp boljakdygyny subut edýär. Elbetde her bir adamyň öz şahsy aýratynlyklary bar. Bir adam beýik dilewar bolup biler, beýlekisi- gowy dilewar bolup biler. Emma dilewarlyga düýbünden ukypsyz adam ýok. Güýçli dilewar bolmak üçin ýadawsyz, tutanýerli we üznüksiz işläp, öz bilim derejäni ýokarlandyrmaly, başarnyklaryňy taplamaly.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda dilewarlyk sungaty bu subýektiw we obýektiw, döredijilikli we ylmy çözgütleri özünde jemläp diňleýjileriň aňyna we duýgularyna täsir etmeklikdir. Bu sungaty öz durmuşynda dil serişdeleriniň kömegi bilen adamlara täsir edip olary ynandyrmaly, terbiýelemeli, bilimleri ýaýratmaly her bir şahsyýet özleşdirmelidir.

Okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň uly mugallymy Ogulnabat Çaryýewa we Seyitnazar Seydi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň dünýä taryhy kafedrasynyň mugallymy Ogulbibi Çaryýewa tarapyndan ýerine ýetirildi. Bu okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynda ara alnyp maslahatlaşylandan soň uniwersitetiň Alymlar geňeşi tarapyndan çap etmäge hödürlenildi.

I.BÖLÜM: DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TARYHY KÖKLERI WE ÖSÜŞI

§1. Gadymy döwürde dilewarlygyň sungat hökmünde ýüze çykyşy we kemala gelişi

Dilewarlyk sungatynyň döremegi. Öň belläp geçişimiz ýaly dilewarlygyň döp-dessurlary urug-tire gurluşy döwründe ýaşan taýpalarda ýüze çykýar. Gadymy Mesopotamiýanyň ýaşajylarynyň epiki aýdymalarynda taýpa serdarlarynyň halk ýygnaýynda eden çykyşyny nöklerleriň goldaýandygy ýa-da goldamaýandygy barada maglumatlary almak bolýar. Ýagny şol ýygnaqlarda serdarlary tiredeşlerini öz kararlarynyň dogrydygyny dilewarlyk sungatyny ulanyp, düşündirmeli bolupdyrlar. Şresler (ruhanylar) hem märekä ol ýa-da beýleki dessurlary ýerine ýetirmegiň hökmandygyny subut etmeli bolupdyr.

Assiriýada we Wawilonda dilewarlyk sungaty giňden ýaýrapdyr. Gadymy Gündogaryň edebiýatynda patyşa weziriň ogluna kakasynyň (didaktiki) öwüt-nesihat berýän eserleri giňden ýaýrapdyr. Oňa mysal hökmünde Gadymy Müsüriň orta patyşalygyna degişli (b.e.ö. III m.ý.) şazada Hordedafa, gadymy akyldarlaryň Kagemni diýen weziriň kakasyna, Ahtoý diýen adamyň öz mekdepe okaýan ogluna öwüt-nesihatlaryny görkezmek bolar. Agzalan eserleriň ilkinji ikisi hakykat ýüzünde döwlet işgärleriniň öz mirasdüşerlerine ýüzlenip ýazan, syýasy taglymatydy. Ahtoý öz ogluna ýüzlenip, diňe mürzeçilik özüniň mertebäni saklamagyňa mümkinçilik berýär, beýleki pişler bilen meşhur bolanlar agyr zähmet çekmeli bolar diýen pikiri tekrarlaýar.

``Shetibrin nesihaty`` ``Sinuhetiň hekaýaty`` eserleri hakykat ýüzünde faraony mahabatlandyrmaga gönükdirilendir. Topalaňlaryň ýokary galan döwründe (orta patyşalyk) olar

eger-de hemmeler faraona jany-teni bilen gulluk etmeseler bu ýurdy uly betbagtçylyga duçar eder diýen pikir ýöredilýär.

Orta patyşalyga degişli ``dilewar obaly barada`` hekaýat eserinde dilewarlyga uly hormat bilen garaýan faraon barada gürrüň açylýar. Bu eserde galla satyn almak üçin obadan şähere gaýdan bir daýhanyň talanylyşy, soňra dürli wezipeli adamlaryň ýanyna baryp, onuň örän uly çeperçilik bilen öz arzyny aýdyşy, ahyrynda arzy bilen faraonyň ýanyna baranynda patyşa daýhanyň dilewarlygyna geň galyp, oňa baý sylagserpaý berendigi barada gürrüň berilýär.

Orta patyşalyga degişli ``Ipuseriň nalasy`` diýen eserde ýurtda bulagaýlygyň, topalaňlaryň bolan ýagdaýynda bolýan betbagtçylyklar örän uly çeperçilik bilen gürrüň berilýär. Gadymy Hytaýda, Hindistanda dilewarlyk sungaty has ýokary derejede ösýär.

Gadymy Hytaýda patyşalaryň, wezirleriň, serkerdeleriň didaktiki sözleriniňäçe ýygyndylary taýýarlanylýdyr. Hytaý pelsepeçisi Mo-Szyn (b.e.öň 479-381 ýý.) jedelleşmegiň ýedi görnüşini tapawutlanypdyr. (Meňzeşlik esasynda, garşydaşyň sözünde bar bolan gapma-garşylyklary ulanmak, garşydaşyňa öýkünmek we ş.m.)

Gündogar halklarynyň içinde Gadymy Hindistan dilewarlyk sungatynyň has ösen ýeri bolupdyr. Iň gadymy eserler bolan dini mazmunly ``Wedalar`` hem didaktiki häsiýetde düzülipdir.

B.e.ö. VI-V asyrlardan b.e. II asyra çenli Hindistanda çykyşlaryň dürli görnüşleri tapawutlandyrylypdyr (ajaýyp, myrtar, dogry we ş.m. çykyşlar). Dilewarlyk çykyş edilýän ýer boýunça-da tapawutlandyrylypdyr (patyşanyň, alymlaryň, bilimiň muştaklarynyň we ş.m. öňünde çykyş etmek).

Dilewaryň çykyşynyň owadan bolmagyna aýratyn üns berilipdir (ol ýeňil, tebigy, sada, sazlaşykly, yzygiderli gyzykly bolmaly) çykyşda öte geçmeleriň öňüni almak (gazabyň täsirini ýeňmek, çykyşyň düşnüksiz örän gysga ýa-da örän uzyn

manysyz, nääýdyň, sazlaşyksyz bolmazlygy) ýaly zatlar hem ýörite öwrenilipdir. Jedeliň iki tarapyny kesgitläpdirler (subut edilýän zatlar we nähili subut edilýär.) Gadymy Hindiler subutnamay hem sekiz bölege bölüpdirler (tezis, esas, mysal we ş.m.) Olar iker ýöretmeleriniň kanunlaryny (sillogizmleri) hem işläp düzüpdirler.

Umuman alanda, Gadymy Gündogaryň didaktiki edebiyatynda örän janly görnüşde kähalatda sadaja görnüşde pelsepe, dini, ahlaky, ylmy-bilimleri we düşüňjeleri ündeýärler. Hakykat ýüzünde olar şahyrana görnüşde berilen çeper eserler bolupdyrlar.

Türkmenistanda gadymy döwürde dilewarlyk. Dünýäniň köp halklarynda boluşy ýaly, türkmen halky hem gadymy wagtlardan bäri dilewarlygyň ajaýyp nusgalaryny döredipdir. Türkmen halkynyň ata-babalarynyň döreden eposlaryndan iň gadymysy bolan Oguznamada türkmen kowumalarynyň nesilbaşysy bolan Oguzhan, onuň ogullary, ýegenleri we beýleki legendar şahsyýetler hakynda söhbet açylýar. Oguznamada oguz taýpalarynyň yslam dini kabul etmegi bilen baglanyşykly wakalaryň we oguzlaryň-türkmenleriň harby ýörişleri, harby, hojalyk ýagdaýlary barada gymmatly maglumatlar getirilýär. Eposda oguzlaryň ähli işlerine ýolbaşçylyk edýän Oguzhan atamyzyň halkyna ruhybelentligi, ahlak kämilligini, agzybirligi ündeýän ata-Watan ýer-ýurt, toprak, olary goramak, mertlik-gahrymançylyk we ş.m. baradaky öwüt-ündewlerinde nesihatdyr, wesýetlerinde türkmen halkynyň şol eýýämdaky dilewarlygy şöhlelenýär.

Geçmişde türkmenleriň daşary syýasatyny düşündirmekde aýratyn hem harby ýadaýlarda dilewarlygyn uly orun tutrandygyny şaýatlyk edýän maglumatlarda saklanyp galypdyr. O. Gündogdyýew grek taryhçysy Geradotyň b.e.öňki 530-bjy ýyklda massagetleriň zenan patyşasy Tomirisini Günbatar Türkmenistanyň ýerlerine çozup giren ahemini şasy Kir II-ä çapar bilen iberen hatynda şeýle diýilýändir. Ýazýar:

“Midiýalaryň patyşasy öz meýliňden elini çek! Seniň gurduran köprüň Uzboýuň üstünde Ö.G.) Saňa peýda berjemi ýa-da bermejekmi belli däl. Sen bu zatlary nbes etde öz ýurduňda patyşalyk et. Biziň häkimiýetimize göz gyzdyрма. Sen elbetde bu maslahaty almarsyň parahatçylygy goraman. Özüň nähili pikir edýän bolsaň şonuň ýaly hereket edersiň. Eger-de sen massagetleriň üstüne çozmagy küýseýän bolsaň, derýanyň üstünden gurýan köprüniň gurluşygyňy bes et. Biiz derýadan üç günlük yza çekileli. Sen arkaýyn biziň ýurdumyza geç. Eger-de sen bizi öz ýeriňe goýbermek isleýän bolsaň senem şeýle et!” Bir günlük yza çekilen Kir II bilen bolan söweşde ol öldürilýär, goşuny bolsa derbi-dagyn edilýär. Otparazlyk diniň kitaby Awestada bu diniň esasy ýörelgeleri beýan edilipdir. Onda suwuň arassaçylygyň oňat serişdesidigi, oda çokunmaklyk ýeriň mukaddesligi baradaky wagyz-nesihatlar öz beýanyň tapypdyr. Bu diniň ruhanylary otparazçylygyň kada-kanunlaryny düşündirmek adamlary ynandyrmak üçin dilewarlygyň dürli tärlerini ulanypdyrlar.

Gadymy Gresiyada dilewarlyk sungaty. Dilewarlyk sungatynyň üznüksiz taryhy Gadymy Gresiyada başlanýar. Bu ýerde dilewarlyk jemgyýetçilik durmuşynyň gündelik talabyna öwrülýär. Ol jemgyýetiň durmuş taýdan ösmeginde demokratiýany berkaarar etmekde saldamly gurala öwrülýär. Dilewarlyk sungaty Afinyda b.e.öň V asyrdan ösüp başlaýar. Onuň ösüşi safisleriň işi bilen baglanyşyklydyr. (Sofizm grekçe Sophizma – mekirlik, toslama, tapmaça manysyny aňladýar.) Sofisler jedel wagtynda garşydaşlaryny petige dykmak üçin subut edilmeli netijäni garaşylmadyk çyna meňzeş ýalan netije bilen çalyşmagy giňden ulanypdyrlar. Ilkibaşda olar logiki pikir ýöretmeleri ulanmak esasynda subut etmegiň we ýalana çykarmagyň we dogry usullaryny öredýärdiler. Şonuň üçin dilewarlyk sungatyny tölegli esasyda okadýan mugallymlary gadymy Gresiyada sofistler diýip atlandyrypdyrlar. Görnükli sofistleriň biri bolan Protogor (b.e.öň 490-420 ýý.) her bir

hadysany dürli hatda gapma-garşylykly nukdaý nazardan seretymegi öwredipdir. Şeýle usula dialektika diýip at berýärler. Protogor dilewarlyk sungatyny sözleri dogry ulanmagy sudda we ýygnakda argumentler ulgamyny düzmegi öredipdir. Başga bir sofist Gorgiý dilewarlyk boýunça okuw kitabyňy ýazypdyr. Bu kitapda ol özüniň çykyş etmek tejribesini beýan edip, çykyşy anyk, düşnükli, owadan gurmagyň ony antitezalar şahyrana metaforlar bilen bezemegi çykyşy sazlaşykly gulaga ýakymly etmegiň tärlerini öwredipdir. Sofistleriň şägirdi Antifont ilkinji bolup, öz çykyşlaryny çap edip başlapdyr. Görnüşi ýaly sofistler dilewarlygyň ösmegine uly goşant goşupdyrlar. Emma kem-kemden olar dilewarlyk sungatyny ösdürmegiň ýerine dürli logiki tapmaçalary düzmäge sözün hakyky manysyny assyrynlyk bilen ösgertmäe üns beripdirler.

Mysallar:

1. Bu itiň çagalary bar. Diýmek ol kakadyr. Emma ol seniň itiň. Diýmek ol senin kakaň. Sen ony urýarsyň. Diýmek sen öz kakaňy urýarsyň.
2. Näsag derman içse ol peýda berýär. Peýdaly zat näçe köp bolsa şonça-da gowy. Diýmek dermany näçe köp içseň şonça-da gowdyr.
3. Gowy zatlary edinmek gowulykdyr. Ogry diňe gowy zatlary alýar. Diýmek ogry gowy iş edýär.
4. Sen şu tutynyň aňyrsyndaky adamy tanaýarmyň? Ýok. Ol ýerde duran seniň kakaň. Diýmek sen öz kakaňy tanaňok.
5. Oturan turdy. Turan adam dik dur. Diýmek oturan adam dik dur.

Sofistleriň tärtleri häzirem ulanylýar:

1. Ahli gowy talyplar sapagy oňat özleşdirýärler. Amanow, Berdiýew, Gurbanow ýaly talyplar. Olar gowy talyplar. Diýmek ähli talyplar sapagy özleşdirýärler.

2. Iki we üç jübüt we täk sanlar. Iki we üç başdır. Diýmekk baş bu jübüt we täk sandyr.

Söz bilen şeýle oýunlaryň netijesinde sofistler kem-kemden abraýdan düşýärler. Soňky döwürde biderek jedelleşýän her-hili hilegärlikler bilen öz sözünü görterjek bolýan adamlary sofist diýip, ýaňsylap başlaýarlar. B.e.öňki IV asyrdaky Gresiýada dilewarlyk ýokary derjä ösüp geçýär. Şu döwürde greklerde sudda çykyşlara örän uly gyzyklanma döreýär. Bu söwda-syýahat bilen baglanyşykly jedelleri çözmek üçin gerek bolupdyr. Sud prosesine adamlar edil teatr spektaklyna baryşlary ýaly gatnapdyrlar we beýik dilewaryň çykyşlaryna uly tomaşa ýaly seredipdirler. Grekleriň dilewarlyga ünsüniň güýçlenmegine Gresiýanyň Makedoniýa tarapyndan basylyp alynmak howpunyň döremegi hem itergi beripdir. B.e.öňki V-IV asyrlaryň sepgidinde görnükli sud dilewary Lisiý aýratyn saýlanypdyr. Ol öz çykyşlarynda jogapkäre we talapkärlere baha bermek bilen öz döwürdeşlerini dürli öwüşgünli suratlandyrypdyr. Onuň çykyşlary aýdyňlygy we sadalygy bilen tapawutlanypdyr. Şol döwürde gadymy miflerde (rowaýatlarda) hereket edýän gahrymanlary öwmek, aklamak ýa-da garalamak esasynda düzülýän görelde çykyşlary hem giňden ýaýrapdyr. Mysal üçin adam iýýän sikloplary aklamak esasynda düzülen çykyşlar hem bolupdyr. Sofistleriň döpleriniň gowy taraplaryny dowam etdiren Isokrat (436-338ýý) sözünüň çeperligi we owadanlygy bilen meşhur bolupdyr. Ol dilewaryň sözi diňe ynandyrmak bilen çäklenmän adamlaryň gulagyna ýakymly degmekdir diýen ugur alypdyr. Onuň çykyşlary öňden takyklyan belli bir ritimli böleklerden durupdyr. Ol bölekler hem öz gezeginde biri-birinden oýlanyşykly bölünen özara sazlaşdyrylan hat-da bogunlaryna çenli hasaplanan bolupdyr. Grekleriň dilewarlyga ägirt uly üns bermegi netijesinde eýýäm, b.e. öňki V asyrdaky Protogor adamlary tölegli esasynda dilewarlyk sungatyndan okadyp başlaýar. B.e.öňki 391-nji ýylda Isokrat ilkinji tölegli ritorika

mekdebini döredýär. Bu söze çeper adamly däl, eýsem öz watandaşlaryna ýolbaşçy bolup biljek syýasy durmuşdan we psihologiýadan başy çykýan adamlary taýýarlapdyr. Isokrtayň mekdebiniň soňky döwürde meşhur dilewar bolan Demosfen, Giperit, Eshin, Likurk we başgalar gutarypdyr. Öz syýasy garaýyşlary boýunça Isokrat Afinyda ýokary gatlagy edara etmegiň tarapdary bolupdyr. Ol ähli grekleriň Filip Makedonskiniň töwereginde jebisleşip, Elladanyň ganymany Persiýa garşy aýgytly göreşe başlamaga çagyrypdyr. Demosfen (b.e. öňki 384-322 ýý.) Isokratyň iň güýçli şägirdi bolupdyr. Ol gadymy Gresiýanyň beýik syýasy dilewary bolup ýetişýär. Dogabitdi keselbent, utanjaň, ýygra, peltek bolan Demosfen özünin öňünde beýik dilewar bolmagy maksat edip goýýar. Maksadyna ýetmek üçin ol öz üstünde gije-gündiz işleýär. Ol öz fiziki kemçiliklerini doly ýeňip geçýär we iň meşhur dilewar derejesine ýetýär.

Öz mugallymy Isokratyň tersine Demosfen Makedoniýa garşy pozisiýada durupdyr. Öz çykyşlarynda ol ähli ownuk grek döwletjikleriniň birleşip Makedoniýa garşy durmagyny, demokratiýany goramaga çagyrypdyr. Onuň Filipp Makedonskä garşy gönükdirilen köp sanly çykyşlary ``filippika`` ady bilen girýär. Demosfeniň her bir çykyşy iňňän uly zähmetiň netijesi bolup, her gezek täze dilewarlyk tärlerini ulanypdyr. Psihologiýany gowy bilýänligine seretmezden : ``Dilewara şohraty sözler ýa-da ses däl-de, onuň syýasy ugry getirýär`` - diýipdir.

Beýleki bir görnükli dilewar Eshin makedonlary goldap çykyş edipdir. Dilewarlyga ýüz urmazdan öň ol akter bolupdyr. Şonuň üçin onuň çykyşlary aýratyn owadanlygy we mylaýymlygy bilen tapawutlanypdyr.

Gadymy Gresiýada dilewarlyk sungatynyň ösüşiniň jemine gadymy döwrüň beýik akyldary Aristotel (b.e.öň 384-322 ý.ý.) öz işlerinde jemleýär. Ol b.e.öň 330 ý. töwereginde özüniň ``Ritorika`` diýen meşhur işini ýazýar. Bu işde ilkinji

gezek dilewarlygyň nazarýetiniň işläp düzýär. Ondan öňki ýazarlar diňe dilewarlygyň käbir tärleriniň sanawyny berýärdiler. Aristotel dilewarlygy adamzadyň durmuşynda aýratyn bir ugur hökmünde suratlandyrýar. Onuň pikiriçe ``dilewarlyk – bu haýsy-da bolsa bir zat barada adamlary ynandymagyň usullaryny tapmakdyr`` .

Soňky döwürde dilewarlyk sungatynyň teoretikleri hakykat ýüzünde Aristoteliň öňe süren garaýyşlaryny we ýörelgelerini diňe ol ýa-da başga derejede ösdürmek we täzeden işlemek bilen çäklenýäler.

B.e.öň IV asyryň ortalarynda Gresiýanyň üstünden Makedoniýanyň agalaygynyň dikeldilmegi dilewarlyk sungatyna agyr zarba urýar. Syýäsy dilewarlyk howply zada öwrülýär. Onuň ýerine dabaraly, mahabatlandyryjy, dilewarlyk öňe çykýar. Iň batyrgaý dilewarlar Kiçi Aziýada ýaşaýan grekleriň bähbidini goramaga gönükdirilen çykyşlara milt edip bilýärler.

Durmuşda üzňe bolan çykyşlarda esasy üns sözüň owadanlygyna, dabaralydygyna, tolgundyryjylygyna, çylşyrymlylyga, söz öýnatmaklyga, seýrek ulanylýan sözlere aýratyn üns berilýär. Çykyşlar öňki ýönekeýligini ýitirýär, sese bat bermeklik, uwap gürlemeklik aýratyn ýörgünli bolýar.

B.e.öňki II asyryň ortalarynda bu utba (stil) köp adamlary bezikdirýär. Onuň ýerine b.e.öň IV asyryda Afinyda ýüze çykan, oýlanyşykly subutnama uly üns berýän utba (stil) täzeden ösüp başlaýar, bu utba ``Attika`` diýip at berýärler. Bu ugruň birnäçe tarapdarlary hat-da Afinyda 200 ýyl mundan öň ýörgünli bolan Şiwede geplemegiň hem tarapdary bolupdyr.

Gadymy Rimde dilewarlyk sungaty. Gadymy Rimiň resbubilka döwründe we Imperýanyň ilkinji ýyllarynda Rimiň dilewarlygynyň aglabasy “attiki” utga (stile) ýakyn edipdirler.

B.e.öňki I asyryň birinji ýarymynda Rimde syýasy göreşiň ýitileşmegi sebäpli köp sanly sud prosesleri bolup

geçýär. Bu bolsa dilewarlygyň ösmegine itergi beryär. Ilkibaşda dilewarlykda “azianizm” agdaklyk edýär.

Ol ugruň görnükli wekili Kwint Gortenziý Gortal bolupdyr. Senagatyň hökmürowanlygynyň tarapdary ýokary gatlakdan gelip çykan ýaşlar tarapyndan goldanýan adam bolup, ol sudlarda örän sazlaşykly guralan dabaraly çykyşlary bilen meşhurlyk gazanýar.

Rimiň respublika döwründe iň meşhur dilewarlaryň biri hökmünde Mark Tulliy Siseron “ azianizimiň” tarapdary bolupdyr. Soňra ol b.e.öň 79-ý. Rados adasynda ýaşayan Milon atly grek dilewaryna şagirt bolupdyr. Şonuň netijesinde ol “azianizimiň” owadan sazlaşykly, gapma-garşylyklary, gaýtalamalary ýerlikli ulanyp bilýän gowy taraplaryny “attiki” utganyň (stiliň) oýlanyşyklylygy, subutnama üns bermekligi bilen örän ussatlyk bilen birleşdirip bilmelidir.

Siseronyň döwürdeşleri onuň çykyşlarynyň sazlaşyklylygyna, ajaýypdygyna aňk bolup: “Siseronyň sözlerine hiç zat goşup-da, bir zat aýyryp-da bolmaz”-diýip baha beripdirler.

Onuň çykyşlary edil goşgy ýaly ritimli bolupdyr. Ol ýokary, orta we sada utgalary (stilleri), ýagny dabaraly, edebi we gepleşik utgalaryny (stillerini) örän ýerlikli ulanyp bilipdir. Ol dürli äheňleri ussatlyk bilen ulanypdyr. Gerek ýerinde ol hudaýlara watançylyk duýgularyn-da ýüz tutupdyr, gödek, paýyş sözleri ulanmakdan-da gaýtmandyr. Örän nepis degişmeleride, adamlaryň inçe damarlaryndan tutýan beýik ideýalara-da ýüz tutup, diňleýjileriň gözýaş dökmegini gazanyp bilipdir.

Beýik dilewar diňleýjileriň gowşak taraplaryny bilip, şolary örän ussatlyk bilen ulanypdyr. Sud proseslerinde öz güýçli delillerini çişirip, gowşak subutnamalary bolsa yzky hatara geçirip, diňleýjileriň ünsüni öz islän tarapyna sowmagy başarypdyr.

B.e.ön 1.a. ortalarynda Rimde Mark Kalidiý, Gaý Lisiniý Kalw Mukaddes Ruhnama, Mark Ýuniý Brut Siseronyň utgasyna (stiline) garşy çykyp, “attiki” utgany (stili) täzeden dikletmäge synanşýarlar. Olar dilewarlykda diliň arassalygyna, sadalygyna gaýdyp gelmegiň tarapdary bolup çykyş edýärler.

Emma bu synanşyk başa barmaýar. Siseron “attisizme” garşy barylşyksyz göreş alyp barýar. Ol özüniň “Orator”, “Brut” diýen eserlerinde öz utga(stil) ýörelgelerini beýan edýär, “attisizmi” tankydlayar. Grekleriň dilewarlyk sungatynyň taryhyna, öz nazary ugurlaryna ol “Oýlap tapyjylyk”, “Oratrylaryň iň gowulary” “Subutnamalaryň görnüşleri” we ş.m. beýleki traktatlarynda birnäçe gezek dolanyp gelýär. Onuň pikirçe dilewar hemmetaraplaýyn bilimli bolup, durmuşuň dürli taraplaryndan habarly, öz aýdýan zatlaryna ynynýan adam bolmaly. Çykyşyň mazmuny bilen görnüşi bir-biriniň üstüni ýetirmelidir.

Dilewaryň önünde Siseron 3 sany meseläni goýýar.

- 1) Getirilýän subutnamalaryň hakykata dogry gelýändigini görkezmek.
- 2) Diňleýjilere estetiki taýdan lezzet bermek:
- 3) Diňleýjileriň aňyna we erkine täsir edip, dilewaryň islegine laýyklykda hereket etmäge iteklemek.

Siseronyň pikirçe döwlet we jemgiýetçilik işine baş goşmaga taýýarlanýan her bir diňleýji dilewarlykdan gowy baş çykarmaly.

B.e.ön I-II a.a. Rim jemgiýetinde ykdysady we ruhy pese gaçyşlyk ýüze çykýar. Netijede jemgiýeti ýokary götermegiň ýollary barada güýçli jeddeler ýüze çykýar. Bu bolsa dilewarlygyň, pelsepäniň, taryhnamanyň, edebiýatyň görülip-eşdilmedik derejede ýokary galmagyna itergi bolýar.

Dilewarlyk sungatynyň dabaralanmagyna imperator Wespasianyň Rimdäki dilewarlyk sungatynyň mugallymlaryna döwlet pensiýalaryny –aýlyklaryny töläp başlamagy şaýat bolup biler. Hususy dilewarlyk mekdepleriniň ýerine döwlet

mekdepleri döredilýär. Bu bolsa birbada zehinli dilewarlaryň öňe çykmagyna getirýär.

Olaryň içinde beýik dilewarlaryň biri bolan Mark Tabiý Kwintilian (b.e.30-96 ý.ý.) has-da tapawutlanýar.Ol 12 jiltde (tomdan) ybarat “Dilewary terbiýelemek” diýen şini ýazypdyr.Bu kitap hakykat ýüzünde nusgawy döwürde dilewarlyk sungatynyň gazananlarynyň ensiklopediýasydy.

Edil Demosfen we Siseron ýaly, Kwintilian hem dilewar pelsepesinden başy çykýan , dürli ylymlary çuň öwrenen adam bolmalydyr diýen pikiri tekrarlaýar.

Rimiň imperiýa döwründe dilewarlaryň halk arasyndaky hormaty öňem, soňam ýetmedik derejesine ýetýär.Olary imperatorlar hormatlapdyrlar.Şäherler olary yzyny üzmän çykyş etmäge çagyrypdyrlar.Çykyşdan soň olaryň kellesine lawr wenoklaryny geýdirip, dilewary ellerinde göterip köçelerde aýlanypdyrlar.Dilewara köçelerde we kitaphanalarda heýkeller oturdypdyrlar.Olara baýraklar we pensiýalar töläpdirler.hatda ýurtda, deňizde gezelençlere gitseler olar ulag töleginden boşadylpdyrdylar.

Dilewaryň döwlet tarapyndan goldanmagy özüniň otrisatel täsirini hem ýetirýär.Imperatorlaryň tiz-tizden tagtdan agdarylmagy, syýasy ýagdaýlaryň barha çylşyrymlaşmagy, syýasy dilewarlygy howply zada öwürýär.Şonuň üçin dilewarlar durmuşdan üzňe taryhy wakalar, ýa-da toslama zatlar barada çykyş edip başlaýarlar.Dilewarlaryň ýaryşy teatr spektakly ýaly bir pişä öwrülýär. Garaşylmadyk ýa-da köne sözleri ulanmak dilewara edil artistleriňki ýaly meşhurlyk berýär. Dilewarlyk hem Rim imperasiýasynda höküm süren “çörek we tomaşa” şygryna hyzmat edýär.

B.öň 5 asyrd a Gadymy Gresiyada öňe çykan sofistlere öýkünip rim dilewarlary özlerini sofistler diýip atlandyryp başlaýarlar.Sofistikanyň ikinji gezek gülläp ösen döwri b.e. II.a. gabat gelýär. Bu döwürde meşhur dilewarlar Palemon, Gerod, Attik, Eliý Arsistid we başgalar uly şöhrata eýe

bolýarlar.Olar dürli şäherler barada dabaraly öwgüler , hudaýlar barada gimnler, b.e.öňki V-IV a.a. grek dilewarlaryna degişme äheňli öýkünmeler , ýa-da bütünleý dereksiz zatlar barada jangunly çykyşlar taýýarlapdyrlar.Olaryň içinde siňegi öwmek , tüssäni gumy , ýaltalygy mahabatlandyrmak ýaly zatlar giňden ýaýrapdyr.Sirýanyň Samosata şäherinden bolan Lukian diniň meşhur pelsepeçileriň hudaýlaryň üstünden gülmek masgaralamak bilen meşgul bolupdyrlar.Şonuň üçin käwagt Lukiany antik döwrüň Wolteri diýip hem atlandyrýarlar.

Dilewarlyk sungatynyň ösüşünde güllemek we pese geçmek döwürleriniň gezekleşmegine seretmezden Gadymy Gresiyada we Rimde dilewarlygyň häzirki döwürde dowam edýän görnüşleriniň, ugurlarynyň tärleriniň köpüsi döräpdir.Eýýäm şol döwürde beýik dilewarlaryň hemmetaraplaýyn bilimi şahsyýet bolmalydygy , aýdýan zatlaryna hakykatdan-da ynamlydygy aýan bolýar.

Imperatorlaryň häkimýetiniň barha berkemeği we gündogar despotiýalaryna barha çalymdaş bolmagy sebäpli b.e. II a. ankMukaddes Ruhnamatiki dilewarlyk kem-kemden pese geçyp IV-V a.a. sepgidinde ýok bolup gidýär.

§2. Orta asyrlarda dilewarlyk sungatynyň ösüş aýratynlyklary

Dilewarlyk sungatynyň ösüşiniň aýratynlyklary. Orta asyrlarda dilewarlyk öz döwrüniň gapma- garşylyklaryny, özboluşlylygyny, jemgyýetçilik durmuşynyň ösüş derejesini şöhlelendiripdir. Öz şatlyklary we gussalary, dürli ugurlylygy bilen belli bolan gadymy döwürden tapawutlylykda orta asyrlarda ruhylyk, diniň höküm sürmeği, terkidünýalik höküm sürýär, dürli tiplerdäki ýeretiklere, ýagny „dinden çykanlara“ garşy göreş güýçlenýär. Hristian, soňrak bolsa yslam dini ýaýramak bilen, olaryň jemgyýetçilik durmuşynda agalygy dikeldilmegi bilen ilkibaşda gadymy dilewarlyk düýpden ýok

edilýär. Emma tiz wagtdan olar halk köpçüligine öz täsirini ýetirmek maksady bilen dini dilewarlygy öňe sürýärler. Bu dünýä dinleri ägirt uly ilata, olaryň hökümdarlaryna güýçli täsir edýär. Öň dünýä dinlerine uýmaýan halklaryň arasynda öz täsirini güýçlendirmek üçin yslam we hristian missionerleri – sahabalary öwüt- nesihat bermegiň dürli tärlerini ulanypdyrlar. Bu bolsa dilewarlygyň ösmegine itekleýär. Köp ýurtlara täze dinleriň ýaýramagy ýazuwyň ýaýramagy, mekdepleriň döredilmegi, köp adamlar ýerleşdirýän buthanalaryň, metjitleriň gurulmagy bilen baglanşyklydy. Şeýlelikde, dini hadymlar şol bir wagtda magaryfy, bilimleri ýaýradýy hem bolupdylar. Her bir ýurtda ýerli halkdan çykan dini hadym dini dilewarlyga öz milli aýratynlygyny, öwüşginini goşýardy.

Hristian we yslam dininiň ýaýramagy bilen bir hatarda köp ýurtlarda dürli ýeretiki hereketler, akymlar hem ýüze çykýar. Hristian dininde ol bogomilçilik (V as.), ikona garşy göreşmeklik, nestoriançylyk bolsa, yslamda-da şaýy, sünni, ismailit, karmalit, sufizm we ş. m. bir-biriniň garşysyna barlyşyksyz göreşýän dürli akymlar döreýär. Olara köp sanly ilat hem gatnaşýardy. Şolary öz tarapyna çekmek üçin her bir akym öz joşgunly dilewarlaryny öňe sürýärdi.

Wagtyň geçmegi bilen köpçülik tarapyndan ykrar edilen resmi dini dogmatlar berk ornaşýarlar. Dini hadymlar bolsa indi şolaryň gyşarnyksyz ýerine ýetirilmegini talap edip çykyş edýärdiler. Orta asyrlarda dini dogmatlar höküm sürendigi sebäpli dindarlaryň wagyz –nesihatynda aýdylýan pikirleri logikanyň kanunlary esasynda subut etmek gerek däl di. Subutnama üçin keramatly kitaplara, pygamberler baradaky rowaýatlara salgylanmak ýeterlikdi. Adamlardan şolara diňe ynanmak talap edilýärdi. Şonuň üçin dini hadymlar dilewarlygyň daşky görnüşine, ýagny sesiň owadanlygyna, sözleriň dabaralylygyna, wagyz edilýän ýerleriň kaşaňlygyna, akustika, hristianlarda bolsa dabaraly ruhy sazlara, aýdymlara esasy üns beripdirler.

Yslam ýurtlarynda okuw prosessinde dilewarlyga aýratyn üns berilipdir. Öň belläp geçişimiz ýaly ata- babalarymyzyň yslam dünýäsine goşulmaklary bilen olarda hem sesiň owadan, mylaýym bolmaklygy dini hadymalar taýýarlananda üns merkezinde bolupdyr. Dilewarlyk ukyby bolan dindarlar „keramatly“ derejesine dirikäler görterilipdirler. Olardan Abu Said Mänelini görkezmek bolar. Olarda Abu Seýit Mänelini görkezmek bolar. Abu Seýit Mäneli kaka etrabynyň Mäne obasynyň golaýyndaky Orta asyr Mäne şäherinde 968-nji ýylda dünýä inýär. Ol 1049-njy ýylda aradan çykýär.

Mäne baba öz döwrüniň beýik akyldary hem söz ussady bolup, öz sözünde Gurhanyň aýatlarynba, hadysa we beýleki ýazarlara salgylanmagy beýik şahsyýetleri, belli wakalary ýatlamak, olaryň aýdanlaryny getirmek (sitata), allegoriýalary, metaforalary, metonomiýalary, simwolikany ulanmak, sözde simmetriýany saklamak aruzametrini, sebäpleri we orgumentleri takyklamak, refmalaşdyrylan prozany, kolambury we beýleki serişdeleri ulanypdyr.

Şeýle adamlar diňe dini ýaýratmak bilen çäklenmän jemgyýetçilik durmuşyna-da ullaňan täsir edip bilipdirler. Seljuklaryň Horasana ornaşan döwründe ýerli halkyň goldawyna daýanmagynda agzalan Abu Said ägirt uly rol oýnaýar.

Dilewarlygy bilen giňden tanalanmlaryň biri Ahmet ibn Omar Abul jenap Nejmetdin al-kubra al Huaky al Horezmi Horezmiň möhüm şäherleriniň biri Hywada 1145-nji ýylda eneden bolýar. Nejmetdin Kubra ýaşlyk ýyllarynda hadyslary öwrenip başlapdyr. Ol Sufizmi öwrenmek üçin günbatardaky musulman ýurtlarynyň köpüsine syýahat edipdir. Birnäçe ýyl okandan soňra takmynan 1184-1185-nji ýylrad ýagny 40 ýaş töwereklerinde öz watany Horezme dolanyp gelýär. Ol Sufileriň pikirlerini, garaýyşlaryny wagz edip ýaýradyp başlapdyr. Nejmetdin Kubranyň wagtlary diňlemeklige jemgiýetiň dürli gatlaklarynda bolan adamlar giňden

gatnaşypdyrlar. Ol Könürgenç türkmen döwletiniň dolandyryjylaryna hem-de köşkdäkiler bilen açyk we dostlukly gatnaşyklarda bolupdyrlar. Şeýhiň pikirleri we garaýyşlary “Rowaýeh al Djamal we Rawatah Djamal”, “Resalat fi-l-hilwat”, “ Reselat ila-l-haýem ul-haýef minloumat il-leýem, “Resalat us-saýer ul haýer il-as-saýer il- wahid” “il-madžid”, “ Al-osul ul-aşara”, Resale-e Adabus-s Soluk”, “Resale-e çahar arkan” “ Ketab-e nosihat ul-hawas” eserlerinde we “ An al-ha heý-at” kitabyna düşündirişlerinde beýän edilýär.

Dilewarlygyny ilata täsir etmek boýunça ägirt uly güýjüniň bardygyny gündogar hökümdarlary-da gowy düşünişdirler. Şonuň üçin köşklerde musulmanlara ýüzlenmekleri üçin çykyşlary („wonza“) şahyrana görnüşde ýazyp taýarlaýan ýörite adamlar bolupdyr. Ol çykyşlar köplenç märekäniň köp ýygnanýan günü – anna namazyndan soň bolup geçipdir. Bu çykyşlarda ýurduň möhüm meseleleri, uruş we parahatçylyk, din bilen baglanşykly meseleler gozgalypdyr.

Yslam ýurtlarynyň birnäçesinde, şol sanda Orta Aziýada sufizm uly orun tutupdyr. Mistiki akym bolan sufizm yslam dinini giň halk köpçüligine ornaşdyrmakda uly orun tutupdyr. Sufizmiň özboluşly „ dilewarlary“- derwişler ilkibada bir ýerde aýlanmak, aýdym aýtmak, birnäçe sözi yzygiderli gaýtalamak, dep çalmak bilen märekäni ekstaz ýagdaýyna ýetiripdirler. Şeýlelikde adamlar daşky sferadan gelýän informasiýany kabul etmän, öz içki dünýäsine ýüzlenýärler. Soňra olara gerekli wagyz ýetirilýär. Sufistleriň aýtmagyna görä „hakykat aňa boýun egmeýär we sözlerde aýdylmagy mümkin däl“.

Sufistler adamlary ynandymaga däl-de, uýdyrmaga çalşypdyrlar. Olaryň pikirçe mistiki ekstaz mahalynda adamlar hudaýa has golaýlaşýarlar we ondan göniden- göni görkezmeler alyp bilýärler. Olar adaty adam sözleşşini-de köp ulanmandyrlar. Esasan liriki, dini goşgulary saz bilen utgaşdyryp gaýtalapdyrlar.

Ýewropada we Gündogarda dilewarlyk sungaty. Ýewropada mekdeplerde okuw prosessi sofistleriň prinsipleri esasynda gurulýar. Olarda okuwçylara manysyz tekstleri labyzly okamaga, mahabatlandyryjy çykyşlary ýat tutmaga, toslanyp tapylan temalar boýunça gönükmeler ýerine ýetirmäge, dini mazmunly tekstleri ýat tutmaga gönükdirilýär.

Buthananyň gomiletika (gr.: homilio- adamlara ýüzlenmek) atly ýörite bölüm döreýär. Onda dini ündewleriň teoriýasy we tejribesi öwrenilýär. Onuň görnükli wekilleri hökmünde Mosgeými, Şleýermaheri, Margeýneki görkezmek bolar.

Buthanalarda we mekdeplerde „hudaýyň kanuny“ barada öwüt- nesihatlar esasy orun tutýar. Olaryň esasy mazmuny umumyynsanyýet kanunlary- kadalary, ýagny „ogurlyk etme, bendäni öldürme, töweregiňdäkileri hormatla, ata-eneňiň mertebesini göter“- diýen ýaly pikirler esasy orun tutýar. Elbetda olar jemgyýetde ahlak kadalaryny belli bir derejede saklamaga kömek edýär. Şol bir wagtda hudaýyň emrinden çykmazlyga çagyrmak, o dünýäde günäler üçin jeza garaşmaklyk adamlaryň erkini basmarlaýar, olary durmuşda passiwlige itekleýär.

Mekdeplerde dilewarlyk sungaty grammatika we logika bilen bilelikde okadylýar. XII- XIV as. giňden ýaýrap başlan uniwer-sitetlerde, akademiýalarda-da şol sikl çuňlaşdyrylyp öwredilýär.

Dini dilewarlyk bilen bir hatarda orta asyrlarda märekede jedelleşmek, söz ýaryşyny gurmak hem belli bir derejede ösýär. Söweşiň öň ýanynda goşunyň önünde serkerdäniň çykyşy ägirt uly watançylyk ähmiýete eýe bolýar. Dilewarlykdan başy çykýan adamy orta asyrlarda örän okumyş, medeniýetli adam diýip hasaplapdyrlar. Şonuň zehinli ýaşlary uzak ölkelere filosofiýany we dilewarlygy öwrenmek üçin okuwa iberipdirler. Orta asyrlarda giňden ýaýran „Keramatly“ adamlaryň durmuşyny beýan edýän kitaplarda ony köplenç „söze çeper we akyldar“ adam hökmünde suratlandyrypdyrlar.

Görnükli Wizantiýaly ruhanysy Ioanna „ Zlatoust“, ýagny „ altyn agyzly“ lakamy berilipdir.

Buthanalarda „kapyrlara“, „dinden çykanlara“ ýa-da musulmanlara garşy öwüt- nesihat hem giňden ýaýrapdyr. Bu bolsa milletleriň arasynda duşmançylygyň möwjemegine, gandöküşikli uruşlaryň gaýtalanmagyna häli – şindi eltip durupdyr.

Orta asyrlar döwründe dilewarlygyň teoriýasyny işläp düzmekde iň tanymal alym- bu Foma Akwinski (1225-1274 ýý.). Ol görnükli filosof, dini hadym bolup, öz çykyşlarynda ylahyýet (teologiya) meselelerini gozgapdyr. Sholastikanyň tarapdary bolan Foma Akwinskiý hamala gaty ähmiýetli ýaly çişirilen sözlerden çylşyrymly formal- terminologik sistemany döredipdir. Ol sofistleriň döreden „ söz argumentasiýasyny“, ýagny boş jedel etmekligi, logikanyň ýerini çalyşmagy dini wagyzlarda ulanmagyň ýollaryny işläp düzüpdir. Onuň belli aforizmi: „ Верую, ибо абсурдно!“ - „ Mümkün däldegi üçin ynanyýaryn“.

Orta asyrlar döwründe dilewarlygyň täze görnüşi- uniwersitet leksiýasy ýüze çykýar. Ol XII-XVI as.günbatar Ýewropa ýurtlarynda döräp, kem- kemden gündogar Ýewropa, soňra beýleki kontinentlere-de ýaýraýar. İlkibaşda kitaplaryň golýazma görnüşinde bolandygy sebäpli leksiýa professorlar tarapyndan sözüň hut öz manysynda kitapdan okalypdyr. Talyplar bolsa ony konspekt edipdirler. Soňra professorlar okalan zatlary düşündiripdirler. Şeýle leksiýalarda antiki döwürdäkidən tapawutlylykda logiki taýdan degşirmek bolmandyr, dialektiki oýlanmalara-da ýer galmandyr. Şoňa seretmezden uniwersitet leksiýasy ylahyýete seredeňde öňe gidişligi aňladypdyr. Sebäbi bu ýerde hakykatdan-da real durmuşda bolup geçen wakalar barada gürrüň gidip, talyplara bilim bermek meselesi öňde goýulypdyr. XV-XVI as. kitaplar çap edilip başlandan soň ol köp adamlara elýeterli bolýar. Şonuň üçin leksiýalar dilden gürrüň berilýän, janly

prosesse öwrülýär. Onda leksiýalar okuw materialyny professoryň öz düşünişiçe gürrüň bermegine, öz derňewleriniň netijelerini habar bermäge mümkinçilik döreýär. Uniwersitet leksiýasy dilewarlyk sungatynyň aýratyn bölümine öwrülýär.

Russiýada-da dilewarlyk jemgyýetçilik durmuşynyň möhüm faktoryna öwrülýär. Halk weçelerinde (ýygnaqlarda) çykyş etmek weşaniýe diýip atlandyrylypdyr. Ol dabaraly görnüşde bolup, gelejegi öňünden aýtmak bilen utgaşypdyr („Weşijý Oleg“). Weşunlar ýagny weçe dilewarlary örän uly meşhurlyklardan peýdalanyrdylar. Dabaraly ýygnaqlarda weşunlar döwlet ýolbaşçylarynyň ýanynda durupdyrlar (Nowgorod Welikiý). Dabaraly çykyşlar „dostohwalnaýa reç“ diýip atlandyrylypdyr.

Ähli ýurtlarda öň belläp harby we diplomatik çykyşlar giňden ýaýrapdyr.

Dilewarlyk sungaty Gündogar ýurtlarynda-da uly orun tutupdyr. Dilewarlygyň öň agzalan görnüşleri gündogarda-da giňden ýaýrap diňe gündogar ýurtlaryna mahsus bolan aýratynlyklary bolupdyr.

Dini dilewarlyk bilen bir hatarda Ibn- Sina, Alişer Nowaýy ýaly dünýewi dilewarlygy ösdüren akyldarlar hem bolupdyr. Nowaýy dilewarlygy adamlara bilimleri ýaýratmakda ullakan ähmiýetiniň bardygyny belläpdir. Maryda dörän „paýhas öýünde“- okuw jaýynda ylmy bilimler wagyz edilipdir. Gündogarda şahyrlaryň, akyldarlaryň arasynda ýaryşlar giňden ýaýrapdyr. Ferganally Kazy Umany XVI as. „Sözleriň açary“ diýen dilewarlyk barada traktat ýazypdyr.

Öz dünýäniň görnükli wekilleriniň biri Abulkasym Mahmyt ibn Omar ibn Ahmet az Zamahşary (1074-1134/41) bolupdyr. Ol Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynyň yzmykşyr diýen ýerinde eneden dogulýar. Başlangyç bilimi öz kakasyndan alýar. Soňra häzirki Könürgençdäki, Masrydaky atly medreselerde okaýar. Bilimini çuňlaşdyrmak üçin Siriýa, Yraga, Arabystanyň beýleki ýurtlaryna telim gezek syýahat

edýär. Netijede örän çň we köp taraply bilim alýär. Ol görnükli şahyr we ýazyjy bolup 50 töweregi ylm işleri ýazýar. Şolardan “Asas al-balaga” (“Dilewarlygyň esasyalary”), “Faýl al-lugat” (“In gowy sözler”) we başga birnäçe işleri dilewarlyga degişlidir. Döwürdeşleri ony “Horezminiň buýsanjy” “Arap hem jam ussady” diýip atlandyrypdyrlar.

Ýewropada feodal jemgyýetde kem-kemden buržuaz gatnaşyklary kemala gelýär. Bu bolsa orta asyra mahsus bolan ykdysady, ideologiki, medeni özenlerini çüýredýär. Sholastiki filosofiýa barha öz ähmiýetini ýitirip başlaýar.

Eger-da öň ähli zat pany dünýäde maddy eşretlere üns bermän, öz ruhuňy kämilleşdirmäge üns bermeli bolsa, adamlar bu dünýäniň hem eşretini görmäge ymtylyp başlaýarlarsa. Bu bolsa terkidünýäligi ýeňip geçmäge itekleýär.

Giçki orta asyrdaky bolup geçen köp sanly daýhan gozgalaňlary döwründe halkyň arasyndan täze tipli dilewarlar öňe çykýar. Olar adamlaryň gündelik durmuşy barada gürrüň açyp başlaýarlarsa. Olardan Fransiýada Gilom Kal, Angliýada Jan Boll we Uot Taýler, Çehiýada Ýan Gus we Ýan Žižka has-da saýlanýarlarsa. Şolaryň öňe süren meseleleri Italiýada başlanan Galkynyş döwriňiň akyldarlary, dilewarlary tarapyndan alnyp göterilýär. Bu döwürde antiki döwrüň gazananlaryna, şol synda dilewarlyk sungatyna-da gaýdyp gelmek maksady öňe sürülýär. Gadymy Gresiyanyň we Rimiň dilewarlarynyň eserleri çap edilip başlanýar.

Dilewarlygyň ösmegine Galkynyş döwriňiň läheňleri Kampanyollanyň, Tomas Maryň, Petrarkanyň, Danteniniň, Rableniniň, Şekspiriň, Serwantesiniň, Lope de Weganyň ynsanperwerçilikli, adalatly jemgiýet baradaky pähimleri ägirt uly täsir edýär.

Galkynyş döwründe öňe sürülen ideýalar orta asyryň dini dünýägaraýyşlaryny eňip geçip, täze döwre-kapitalistik jemgiýete geçmeklik üçin amatly şertler döredýär.

§3. XVI-XX asyrlarda dilewarlyk sungaty.

Türkmenleriň dilewarlyk sungaty. Gürrüň edilýän döwürde türkmen durmuşynda dilewarlygyň aýratynlyklaryna aýdyň göz ýetirmek üçin Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasyna ýüzlenmek gerek. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada türkmen ruhynyň 4-eýýamy XVII-XX asyrlary öz içine alýar. Bu eýýam ruhuň taryhy işjeňlik taýdan in gowşan döwri bolup çykdy.

... Sansyz hem çylşyrymly taryhy gaýtgyňlar-daşgyňlar sebäpli synasy bölek-bölek bölünen tire-taýpalara baş bolan halkyň in weplay ogullary milletiň ruhunda bitewilik sypatynyň ýitip gitmezliginiň aladasyny etdiler diýip ýazýar. Soňra Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy päim-parasady dana döredijiligi we dilewarlygy bilen tanalan halkyň ogullary baradaky gürrüňini dowam etdirip şeýle diýp ýazýar. “... Halkdan çykan Magtymguly beýik dag bolup döredi, ondan birnäçe derýalar halka tarap akyp başlady. Onuň ýegi Zelili бүтүн ömrüne watançylyk, Seydi gahrymançylyk, Mollanepes, Kemine yşky-söýgi, Mätäji durmuşy pikirlerini ösdürdi. Olar urkmeniň öz milletine guwanmagyny gazanmaga, ruhyny galkyndyrmaga jan edipdirler”. Beýik Saparmyrat aýdyşy ýaly bu şahsyýetler öz döredijiligi, halkyň il-güniň önünde edýän ýykyşlary bilen giňden belli bolupdyrlar. XVIII asyr türkmen edebiýatntň görnükli wekili D.Azady öz döwriň meşhur adamlarynyň biri bolupdyr. Ol özüniň ynsanperwerligi, halallygy akyl paýhasy, danalygy, dilewarlygy we ş.m. bilen halkyň arasynda uly hormatdan peýdalanyndyr. Şonuň üçünem onuň ýaşayan ýerleriniň golaý-goltumlaryndaky ýerlerde ýaşayan ilet bir işin maşyny tutjak bolsa D.Azada sala salypdyrlar, maslahatlaşypdyrlar.

D.Azadynyň dagynyk ýaşayan türkmen halkyny agzybirlige, bitewlige birleşip döwlet gurmaklyga çagyryan, döwleti dolandyrmak meseleleri, adamzat gatnaşyklary, edep-

terbie we beýleki meseleler baradaky cykyşlary saklanyp galypdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň belleýşi ýaly D.Azadynyň taglymatlaryny dowam etdiren Magtymguly Pyragynyň ähli türkmen tire-taýpalarynyň bir bitewi türkmen döwlete birleşmekleriniň gerekdiği baradaky garaýyşlary, onuň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol Watan, il-ýurt, mertlik, at-ýarag, gelin-gyzlar hem-de yslamyň kadakanunlaryny berjaý etmek hakynda ajaýyp goşgulary döredipdir we halkyň durmuş meseleleri ara alynyp maslahatlaşylýan maslahatlarda halkyň ykbaly, deňlik, agzybirlik barada çykyş edipdir. Şeýle-de ol goňşy döwletler tarapyndan edilýän çapawulçylyklara, talaňçylyklara garşy birleşmak, birleşip agzybirlik bilen döwlet gurmak gerekediği barada düýpli gürrüň edipdir. Şular bilen birlikde Magtymguly Pyragy öz eserlerinde türkmen ýigitleriniň mertligini, söweşjeň ukuplaryny edermenliklerini wasp edipdir, bu bolsa türkmen ýigitlerini, merdi-merdana bolmaga çagyryş ýaly bolup ýaňlanypdyr.

Türkmen halkynyň takmynan 1770-1840-njy ýyllarda ýaşap geçen satirik şahyry Kemine şähdi açyk, dilewar adam bolupdyr. Ol başlangyç bilimini önüp-ösen Saragytda alýar. Oba mekdebinden soň Buharada Hyýwada okaýar. Emma gurpsyzlyk zerarly ymykly bilim alyp bilmedik Kemine özbaşdak okap öz döwrüniň görnükli adamlarynyň biri bolup ýetişýär. Kemine şahyr durmuşy, yşky-liriki, öwüt-nesihat beriji mowzuklarda eserler döredipdir. Beýleki türkmen ýazyjy şahyrlardan tapawutlykda Kemine we onuň edebi döredijiligi barada Halk arasynda ençeme şorta sözler döredilipdir. Keminäniň özi tarapyndan döredilen şorta sözler onuň gerek ýerinde duzly, kineli, gülküli sözleýän dilewar adam bolup, agyz durmuşda ýaşayan döwürdeşlerini wagtyhoşlukda degişip gülüşip ruhy belent ýaşamaga, tun ýerlilik, zähmet söýerlik, agzybirlik, adatylyk ýaly asylyly sypatlary özlerinde

jemlemeklige çagyrandygyny, onuň döredijiligi bilen tanyşanynda göz ýetirmek bolýar.

XIX asyryň nusgawy şahyrlarynyň arsynda mynasyp orun alanlaryň biri-de Gurbandurdy Zelilidir. (1800-1852) Ol ilki oba makdebinde soňra medresede okap bilim alypdyr. Şahyr söýgi, durmuşy Watançylyk ýaly mowzuklarda öz watanynyň azatlygy ugrundaky göreşini ussatlyk bilen açyp görkezmegi başarypdyr.

Zelili şahyr ýaly XIX asyr türkmen edebiýatynda öz döredijiligi bilen öçmejek yz galdyran şahyrlaryň biri-de Annagylyç Mätäjidir (1824-1884). Şahyr Aşgabadyň golýanyndaky Köşi obasynda eneden dogulýar. Ol oba mekdebinde önki döwürini dini bilimini alýar. Soňra özbaşdak okap öz bilim sowadyny artdyrýar. Onuň döredijiliginiň esasy Watançylyk, mertlik, batyrylyk, durmuşy we beýleki mazmunly goşgulary tutupdyr.

Gürrüni edýän döwrümizde ýaşap geçen serkerde şahyr adyny alan Seýitnazar Seýdi (1760-1830) öz watandaşlaryny merlige, agzybirlige, Watan söýjüligine çagyrmak bilen çäklenmän gerek ýetinde ata çykyp duşmana gaýtawul bermegiň, hat-da ýigitleriň bir toparyna ýolbaşçylyk etmegiň hötdesinden gelipdir. S.Seýdi Watançylyk, gahrymançylyk durmuşy we beýleki mowzuklarda eserler döredipdir. Bu şahyrlar öz çeper döredijilikleri arkaly ýigitlari watan goragyna, halky päk zähmet çekmeklige, belentr ahlak sypatlarynyň eýesi bolmaklyga çagyrypdyrlar. Beýle şahyrlaryň goşgulary köpçüligiň üýşen ýerlerinde özleri ýa-da dilewar adamlar tarapyndan okalmak bilen giň halk köpçüligine ýetirilipdir.

Agyr kynçylykly günlerinde halkyň önüne düşüp ýolbaşçylyk, serkerdelik etmegi başaran Keýmiriň örän dilewarlygy we danalygy, söweş tärlerini bilýänligi, diplomatik hem-de serkerdelik ukybynyň ýokary bolandygy barada halk arasynda saklanyp galan dürli rowaýatlar häzirki wagtda bize elýeterli boldy. Umuman bularyň şygarlary, çykyşlary halk

köpçülüğine ýarapdyr. Olary geljege ruhlandyrypdyr. Agzybirlige çagyrypdyr. Bu döwürde türkmen durmuşynda dilewaryň nazaryetiniň işlenilşi barada maglumatlar ýok diýerlikdir. Ýöne durmuşda dilewarlygyň görnüşleri gabat gelýär.

Bu döwürde halkyň önüne düşen handyr serkerdeleriň ruhanylaryň dilewarlygy hem türkmen durmuşynda uly rol oýnapdyr. Şeýle adamlaryň biri Nurberdi han (1821- 1880) bolupdyr. Ol 1850-1880-nji ýyllarda han bolupdyr. 1850-nji ýylyň ahyrynda Gökdepede han göterme maslahaty bolýar. Hanlyga ak wekilden Nurberdi baý ogly we Gara goňurdan Orazmämmet han görkezilýär. Saýlawda Orazmämmet han artykmaç ses alýar, emma Orazmämmet hanlyga Nurberdi Döwletbaýýar ogluny götermegi haýýş edýär. “ Owaly Biribaryň güwäliginde men hanlyk ornuny Nurberdi Döwletýarbaý ogluna bagyşlaýaryn. Sebäbi ol Döwletmämmet Düýegöz aganyň tälimini alan Anan onbeginiň yzydyr. Munuň agasy Mürrükbaý kakasy Döwletýarbaý hem örän çörekli çykymly adamlardyr. Onsaňam ynanç-ykdykatda, adalat päklikde, güýç gaýratda hem akyl-paýhasda, sahatlyk ynsapda, mesginlik rehimdarlykda, dilewarlyk herbaplykda söweş syýasatda Nurberdini biz tanaýarys.

... Şu nukdaý nazardan men hanlyk ýaşulylyk mertebesine öz razylygym bilen sesimi Nurberdä bagyşlaýaryn” diýipdir.

Nurberdi hanyň söweşiň ön ýanynda we söweş hereketleriniň dowam edýän wagtlarynda eden çykyşlary-da gabat gelýär. Mysal üçin, Nurberdi han 1858-nji ýylda Garrygala söweşiniň iň aýgytlaýjy 7-nji gününde uly mejlis gurup, şonda :”Yaşulylar, serdarlar, ýigitler! Siz maňa yzda bol diýmäň. Bizden önki teke ýaşulylarymyzyňky ýaly meniňem adym hanam bolsa, Serdar ornundadyryn. Şonuň üçin Siz meniň maslygymy ganhor Japarguly hanyň(Eýran goşunynyň serkerdesi) tugunyň astyndan başga ýerden gözlemäň!

Batyrlyr! Çozuň, azana musallat boluň!Ýa Alla diýip çykyş edýär.

Türkmen durmuşunda dindarlaryň sözleriniň geçginli bolandygyna, olaryň köpçülik tarapyndan diňlenilendigine dilewarlyklaryna şaýatlyk edýän maglumatlarda saklanyp gelypdyr.

Mädemin han 1855-nji ýylda Sarahsa ýörüşe gaýtmazynyň oň ýanynda Könürgenç medresesinde sapak berýän Ak işany çagyryp, oňa bu hakynda aýdýar. Şonda Ak işan her bir häkim öz raýatynyň üstüne göşun çekýän dälidir. Olar Sizi garşydaky uly duşmanlarymyz bolan Eýran şalaryndan gorap saklapdyrlar, henizem şeýle.Siz bu päliňizden el göteriň diýipdir. Bu döwürde şunuň ýaly durmuşy dilewarlyk köp gabat gelýär.

Ýewropada Magaryfçylar döwründe dilewarlyk. XVI-XVII a. sepgidinde Galkynyş döwri kem-kemden pese gaçar. Galkynyşçylaryň ilkibaşdaky adamy ideýalaşdyrmak döwri geçýär. XVII-XVIII a. adamlarda kemçilikler köp , emma ol adamlaryň sowatsyzlygyndan , dünýägaraýşlarynyň pesliginden ýüze çykýar. Olara sowat, bilim berilse olar gowylaşar diýen pikiri öňe sürýän Magaryfçylar öňe çykýar .

Bu döwürde Ýewropanyň köp ýurtlarynda sud, parlament we dabaraly dilewarlyk ösüp başlaýar. Dilewarlyk Angliýanyň Kembrij we Oksford uniwersitetlerinde ýörite ders hökmünde okadylyp başlanýar. Olar esasan Siseronyň, Kwintilianyň eserlerine daýanypdyrlar. XVII a. ABŞ-da hem dilewarlyk ilki Garward, soňra beýleki uniwersitetlerde we kollejlerde hem okadylyp başlanýar. Ilkibaşda Amerikada okadylýan dilewarlyk sholastik häsiýetde bolup ruhanylara niýetlenipdir.

XVII a. Fransiýada magaryfçylaryň halypalarynyň biri, ýazyjy Fransua Fenelon (1651-1715 ýý.) dilewarlyk barada Aristoteliň ideýalaryny goldap çykyş edipdir . Onuň aýtmagyna görä dilewaryň çykyşynda esasy zat mazmun bolup ,onuň görnüşi ikinji derejeli zada öwrülýär. Fenelon çykyşyň tebigi, sada we aýdyň bolmagyny gazanmaklyga çagyryar.

Edil şol döwürde dörän elokwensialistler (lat.elokuetia – dilewarlyk) onuň tersine dilewaryň çykyşynyň emeli utgasy bolmalydyr diýýärler. Elokwensialistler esasan dinleýjiniň psihikasyna täsir etmegiň ýollaryny gözläpdirler. Ýagny esasy maksat – dilewarlygyň „ kanunlaryny “ açmakdyr we dilewara märekäniň öňünde özüni alyp barmagy , sesi we ümi ulanmagy öwretmekdedir diýip hasap edipdirler.

XVIII a. soňunda Fransiýada başlanan Beýik rewolýusiýa XVII-XIX aa. sepgidinde bütin Ýewropany lertzana getirýär. Syýasy durmuşa millionlarça adamlar goşulýar. Edil Gadymy Gresiýada we Rimde boluşy ýaly ägirt uly mähelleler köçeleri we meýdançalary doldurýarlar. Olaryň köpüsi sowatsyz ýa-da syýasatdan gowşak baş çykaryp bilýän adamlardy. Şeýle ýagdaýda joşgunly rewolýusion dilewarlaryň uly toplumy öňe saýlanýar.

Şolardan Maksimilian Robespýeri (1758-1794) , Žan Pol Maraty (1743-1793) , Dantony, Wernýuny, Demuleni, Sen-Žýusti, Mirabony agzamak bolar. Hakykat ýüzünde şol wagt öňe çykan dilewarlar münlerçedi .

Dilewarlaryň öňe sürýän „ erkinlek “ , „ bagt “ , „ deňlik “ , „ doganlyk “ şygarlary düýnki ezilýän krepostnoý daýhanlarda , senetçilerde gyzgyn goldaw tapýardy.

Fransuz rewolýusiýasynyň syýasy dilewarlygynyň gözbaşyn-da XVIII asyryň beýik magaryfçylary we ensiklopedistleri bolan Ž. Ž. Russonyň , D. Didronyň , Wolteriň , Monteskiýeniň ynsanperwer ahlak we durmuşy taglymlary ýatyrdy.Emma rewolýusiýanyň döwründe kellesi göçgün dilewarlar şol wagtda amala aşyryp bolmajak hyýaly ideýalary hem öňe sürüpdiler.Bu bolsa köpsanly bigünä adamlaryň garamaýak ilat tarapyndan öldürilmegine getirdi . Dilewarlaryň köpüsi hem soňra şol garamaýaklaryň emri bilen öldürildi.

XIX asyrdan dilewarlyk. Napoleon uruşlary gutarandan soň Ýeropada syýasy ýagdaý durgunlaşýar. Emma rewolýusiýadan öňki ýagdaý doly dikeldilip bilinmeýär.

Fransuz rewolýusiýasyndan gözi gorkan Ýewropa döwletleriniň hökümdarlary ilata belli bir syýasy eglişikler edip, parlamentlere bolsa kanun çykaryjy hukuklary eçilmäge mejbur bolýarlar . Şoňa seretmezden XIX a. bütün dowamynda dien ýaly Ýewropada häli-şindi rewolýusiýalar tolkun ýokary galýar. Bu bolsa syýasy erkinlikleriň barha giňelmegine , parlamentleriň güýjemegine getirýär. Şonuň üçin XIX a. Ýewropada görnükli parlament dilewarlary saýlanyp öňe çykýar. Olardan Germaniýada R. Blyumy, S. Borkgeými, Angliýada W. Gladstony, G. Palmerstony, B. Dizraelini, ABŞ-da A. Linkolny we başgalary görkezmek bolar.

XIX a. dilewarlyk sungatynyň täze ugurlary hem ýüze çykýar. Rewolýusiýalar döwründe parlament dilewarlaryndan başga-da işçiler hereketiniň rewolýusion dilewarlary öňe saýlanýar.

XIX a. ortalarynda – XX a. başlarynda görnükli rewolýusion dilewarlar hökmünde R. Oueny, K. Marksý, F. Engelsi, A. Bebeli, W. Wolfy, P. Lafargy, W. Libknehti, Ž. Gedi, Ž. Žoresi we başgalary görkezmek bolar.

XIX- XX aa. sepgidinde rewolýusion hereket Russiýada-da ýokary galýar. İşçilerden gelip çykan P. A. Alekseýew, S. N. Halturin, I. W. Babuşkin, P. A. Zalomow öz sud proseslerinde çykyşlary bilen bütün ýurtda meşhurlyk gazanýarlar.

Diliniň peltak bolmagyna garamazdan W. I. Lenin hem rewolýusion wagyzyň ussady bolupdyr. Onuň eserleriniň doly ýygyndysyna 600-den gowrak nutuklarynyň çykyşlarynyň ýazylary girizilipdir. Onuň çykyşlarynyň häsiýetli tarapy- K. Marksý we F. Engelsiň taglymatynyň dogrudygyna bolan çuň ynamdyr. W. I. Lenin teoriýany şu günki hajatlar bilen berk baglanşdyryp bilipdir. Onuň çykyşlary öz syýasy garşydaşlary bilen ylalaşyga däl-de, olary ýer bilen ýegsan etmäge gönükdirilipdir.

XX asyrdä dilewarlyk sungaty. Russiýada XX a.başynda rewolýusion hereketiň ýokary galmagy dilewarlygyňam görnüp eşidilmedik derejede ýaýbaňlanmagyna getirýär. Ya. M. Swerdlow, A. Troskiý, G. Zinowýew, N. Buharin, S. Kirow, M. Kalinin, A. Lunaçarskiý, W. Wolodarskiý märekäniň psihologiýasyny gowy bilip, olara nähili täsir etmelidiginiň ugruny gowy bilipdirler.

1917-nji ýyldan 20-nji ýyllaryň ahyryna çenli dilewarlygy öwrenmäge, dilewarlary köpçülikleýin taýýarlamaga SSSR-de uly üns berilýär. Mysal üçin 1918-nji ý. Sanjar aýynda Petrogradda janly söz instituty döredilýär. Onda talyplara dilewarlyk öwredilipdir, dilewarlygy okatmagyň usulyýeti işlenilip düzülipdir. Birnäçe ýokary okuw jaýlarynyň maksatnamalaryna märekäniň önünde çykyş etmek ussatlygy dersi girizilýär.

20-nji ýyllarda, 30-njy ýyllaryň başynda Leningradda W. Wolodarskiý adyndaky Wagyz-nesihat (agitasiýa) Instituty, Moskwada Gyzył professura, Gündogar halklaryň Kommunistik uniwersitetleri işleýärler. Leningradda Dil medeniýeti instituty işläpdir. Onda märekäniň önünde çykyş laboratoriyasy bar eken.

20-30-njy ýyllarda Türkmenistanda-da atly dilewarlar öňe çykýar. Olardan G. Atabaýew, H. Sähetmyradow, Ç. Wellekow, G. Sähedow, N. Paskusskiý, W. Karpyç, O. Täçnazarow we başgalar has-da tapawutlanýarlar.

20-nji ýyllaryň ahyrynda I. W. Staliniň diÝdimzorluk düzgüni doly dikeldilenden soň dilewarlyk kem-kemden öz ähmiýetini ýitirýär. 1936-1939-njy ýyllarda olaryň köpüsi jezalandyrylyp öldürilýär. Şondan soň tä 80-nji ýyllaryň ahyryna çenli syýasy dilewarlyk SSSR-de öz ähmiýetini ýitirýär. Bu döwürde Kommunistik partiýanyň ideologiki diýdimzorlugy höküm sürýär. Şonuň üçin syýasaty düşündirýän dilewarlar däl-de, partiýanyň görkezmelerini, täze kararlaryny halka ýetirýän işgärler gerekdi.

Günbatar ýurtlarynda bolsa XX asyrdaky dilewarlyk sungatynyň ähmiýeti barha ýokary galypdy. Ol diňe Ýewropada däl, eýsem demokratik ösüş ýoluna düşen beýleki ýurtlarda-da giňden ýaýrap başlady. Şu ýyllarda dilewarlygyň nazaryýetini işläp düzmekde, ony ylmyň we tehnikaýyň täze gazananlary bilen birleşdirmekde D. Karneginiň (1888-1955ýý.) bitiren işleri aýratyn belläp geçmäge mynasypdyr. XX as. günbatar ýurtlarynda görnükli demokratik dilewarlar Lloýd Jorj, U. Çerçill, F. Ruzvelt, J. Kennedi, Ş. de Goll, F. Mitteran, G. Kissinjer, J. Karter, B. Klinton öňe çykdy.

XX a. 50-60-njy ýyllarynda Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynda milli-azat edijilik hereketiniň ýokary galmagy bilen Hindistanda M. Gandi, J. Neru, Müsürde G. A. Naser, Liwiýada M. Kaddafi, Kongoda P. Lumumba, Kanada K. Akuma, Kubada Çe Gewara, F. Kastro, ABŞ-da Martin Lýuter King ýaly görnükli dilewarlar meşhurlyk gazanýarlar.

80-90-njy ýyllarda SSSR-de we Gündogar Ýewropa ýurtlarynda totalitar düzgünleriň garşysyna göreşiň ýokary galmagy dilewarlaryň täze toplumynyň döremegine getirdi. Şolaryň içinde Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň gözbaşynda duran S. A. Nyýazowy hem bellemek gerek.

Dilewarlyk gowy maksada-da, gabahatlyklara-da hyzmat edip biler. Öňä birinji we ikinji Jahan uruşlarynyň arsynda öňe çykan faşistik diýdimzorlar B. Mussolini (Italiýa) we G. Gebbels, A. Gitler (Germaniýa) hem mysal bolup biler. Olar durmuşy demagogiýany giňden ulanyp, italiýan we nemes halklarynyň köp bölegini şowinizm, militarizm, jynsparaçylyk, rewanşizm ýollaryna çekip bildiler. Bu bolsa millionlarça adamlaryň ikinji jahan urşunyň oduna ýanmagyna getirdi. Bu bolsa dilewarlygyň örän ýiti we howply guraldygyny, ony dürli geldi-geçerleriň hem häkimiýet başyna gelmek üçin ulanmak howpunyň bardygyna şaýatlyk edýär.

§4. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanynda dilewarlyk sungatynyň ösüşi

Garaşsyzlyk ýyllarynda dilewarlyk sungaty. Garaşsyzlyk ýyllarynda dilewarlyk sungaty-da ösüş ýoluna düşdi. Bu ýyllarda ýurtda bolup geçen özgerişlikler, ösüşler, gatnaşyklar we ş.m. netijesinde dilewarlygyň dürli görnüşleri giňden ulanylyp başlandy. Olardan köpçüligiň önünde takyk meseleler goýlyp, teklipl edilýän durmuş-syýasy we durmuş- ykdysady mowzuklardaky nutuklary, içerki we daşarky syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsýetli syýasy çykyşlary, diplomatik çykyşlary, içeri we daşary syýasy wakalary şöhlenendirýän hem-de gysgaça teswirleýän maglumat-düşündiriş beriji syýasy synlary we beýlekileri görkezmek bolar.

Şular bilen birlikde Garaşsyzlyk ýyllarynda ylmy dilewarlyk hem millilige ýugrulan özboluşly ösüşe, kämilleşişe gadam basdy. Olardan ylmy amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, halkara kongreslerinde edilýän ylmy nutugy, ylmyň belli bir pudagy boýunça täze toplanan bilimleri umumylaşdyrmakdan olary tejribelilikde ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläkde ösmeginiň ýollaryny kesgitleýän ylmy syny, takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleri baradaky ylmy habary we ş.m. bellemek maksada laýyk bolýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda durmuşy çykyşlar bolan baýramçylyk häsýetli, dabaraly öwüşginli ýubileý ýa-da taryplama çykyşarynyň, kärhananyň edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine ýubileýine bagyşlanylan çykyşlaryny, adatça gysga, ýarym dabaraly, dostluk ýagdaýynda, hökmany suratda taryplama görnüşünde guralýan görnükli şahsyýetiň hormatyna onuň ýubileýi ýa-da başga bir waka bilen baglanşykly hem-de ruhy belentlik dostluk duýgularyna ýugrulan, işjeň we syýasy häsýetde bolýan,

durmuş syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýan resmi aýratyn-da diplomatik kabul edilişikdäki çykyşyň giňden ösýändigini nygtap bellemek gerek.

Şeýle-de şu günlerimizde dilewarlygyň iň gadymy görnüşleriniň biri bolan adamlaryň aňyna täsir etmekde ägirt uly tejribe toplan ylahyýet dilewarlygynyň hem durmuşda öz ornuny tapandygyny aýtmalydyrys.

Häzirki wagtda dünýäniň beýleki ýurtlarynda dcilewarlygyň ýagdaýy barada aýdanymyzda köp ýurtlarda dilewarlyk sungatynyň köne nazary gazananlaryny XX-XXI as. gazanylan tehniki, tehnologi, ylmy açyşlar bilen birleşdirmäge ymtylyş bar. Köpçüligiň psihologiýasyny öwrenmek, dilewaryň psihologik täsirini güýçlendirmek üçin ylmy-barlag işleri geçirilýär. Dilewarlyk sungaty syýasy göreşde barha giňden ulanylýar. ABŞ-da dilewarlykdan başy çykmaýan adam kongresse deputata-ha däl, hatda ýerli profsoýuz guramasynada ýolbaşçy bolup hem saýlanyp bilenok. Telewideniýeniň ornaşmagy bilen dilewarlar her bir öýünde oturan adama-da täsir edip bilýär. Telewizion debatlar gatnaşmak üçin dilewarlar artistlikden biraz baş çykaraly bolýarlar.

Şonuň üçin ABŞ-da dilewarlyk häzir köp ýokary okuw jaýlarynda, kollejlerde okadylýar. Pedagogik kollejleriň 53%-inde bar. Biznes, menejment okuw jaýlarynda bolsa söhbet geçirmek, çykyş etmek, jedel etmek tärleri öwredilýär. Uniwersitetleriň hemmesinde diýen ýaly dilewarlyk öwredilýär. Dilewarlyk sungaty harby akademiýalaryň, kollejleriň hemmesinde okadylýar.

Ylahyýet akademiýalarynda dilewarlyga 600 we ondan-da köp sagat göýberilýär. ABŞ-da münlerçe alymlar dilewarlyk sungatyny kämilleşdirmek tärleriniň üstünde işleýärler. Bu bolsa dünýäniň siwilizlenen öňdebaryjy ýurtlarynyň hataryna goşulmagy maksat edinýän Türkmenistanyň ýaşlarynyň hem dilewarlygy hötjet bilen öwrenmelidigini görkezýär.

Dilewarlyk sungatynyň görnüşleri we usullary. Garaşsyzlyk ýyllarynda Watanymyzda dilewarlygyň indiki görnüşleri giňden peýdalanylýar.

Sosial-syýasy we sosial- ykdysady temalar boýunça doklad- Onda maglumatlar getirilýär,kollektiwiň önünde takyk meseleler goýulýar, teklipler edilýär. Nutuk adaty ýygnaçda, maslahatda edilýär, şol ýerde ara alyp maslahatlaşylýar, tankytlanýar, oňa täze pikirler girizilýär.

Hasabat nutugy- ýygnaçda, konferensiýada, gurultaýda edilýär. Onda kollektiwiň ýa-da guramanyň belli bir döwürde (1-5 we ş. m. ýyl)alyp baran işiniň netijeleri barada habar berilýär, gelejekki hasabat döwründe çözülmeli önünde duran meseleler kesgitlenýär.

Syýasy çykyş- adaty içerki we daşarky syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsiýetde bolýar.

Diplomatik çykyş- ol ýa-da beýleki döwletiň wekili hökmünde resmi adamyň çykyşy. Şeýle çykyş örän ölçerilgileri, baha bermekde seresaplylygy bilen tapawutlanýar.Döwletler, halklar arasynda düşünişmeklige, sazlaşygy gurmaga gönükdirilýär.

Harby- watançylyk çykyşy- adaty aýgtyly söweşiň ön ýanynda esgerleriň önünde komandir tarapyndan edilýär. Watan önündäki borç baradaky belent taglymatlara ýugrulan bolup, örän gysga, gujurly, gaýduwsyzlyk äheňinde düzülýär.

Syýasy syn- içeri we daşary syýasy wakalary şöhlendiriş we gysgaça düşündiriş beriji çykyş. Köplenç şu ugurdan ýöriteleşýän syýasatçy žurnalistler, alymlar çykyş edýärler.

Mitingde çykyş- wajyp jemgyýetçilik- syýasy meselä bagyşlanýar, ýokary joşgunlylyk öwüşgininde bolýar. Diňleýjileri ykjamlaşdyrmak we gönükdirmek häsiýetine eýedir.

Wagyzçynyň çykyşy- oratorlyk sungatynyň in giňden ýaýran we in „söweşen“ görnüşleriniň biridir.

Ýokary okuw jaýynda leksiýa- umumy kursyň bölegi bolmak bilen öňki leksiýalaryň dowamydyr we gelejekki umumy okuwlarda dowam etdirilýär. Bu umumy okuwyň auditoriýasy düzümi boýunça golaý talyplar toplumyndan durýar.

Köpçüligiň önünde okalyan, ýa-da epizodik umumy okuw. Olhem öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýärler.

Umumy okuwlaryň mowzuklaýyn kursy–bu umumy okuwlaryň her haýsysy özbaşdak bir meseläni şöhlelendirýär. Şol bir wagtda onda agzalan meseleleriň soňky umumy okuwlarda dowam etdiriljekdigi göz önünde tutulýar.

Ylmy nutuk – ylmy-amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, seminarlarda, halkara kongreslerde edilýär. Ol umumy okuw örän meňzeş. Ýöne ondan aýratynlykda haýsy-da bolsa bir mesele boýunça geçirilen soňky barlaglaryň jemi barada bolýar.

Ylmy syn-synyň maksady ylmyň belli bir pudagy boýunça täze toplanan bilimleri umumylaşdyrmakdan, olary tejribelikde ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläk-de ösmeginiň ýollaryny kesgitlemekden durýar. Ony ökde hünärlü hünärmen taýýarlap, öz kärdeşleriniň arasynda çykyş edip biler.

Ylmy habar (ýa-da maglumat)-bu takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleri barada bolýar.

Aklawjynyň ýa-da garalawjynyň çykyşy-ol döwletiň ýa-da halkyň adyndan çykyş edýär. Hereketde bolan kanunlaryň esasynda ol geçirilen derňew döwründe takyk subut edilen anyk maglumat daýanyp, seredilýän işi häsiýetlendirýär, sud edilýän adamyň etmişine, onuň şahsyýetine baha berýär.

Adwokatyň ýa-da aklawjynyň sözi- hereketde bolan kanunlardan çykmazdan, ol aýyplanýanyň işinde onuň günäsini ýeňledýän ýagdaýlara, onuň öňki hyzmatlaryna suduň ünsüni çekýär. Aýyplanýanyň günäsiniň subut edilmändigini anyk maglumatlar bilen delillendirip, ony aklamak baradaky meseläni hem suduň önünde goýmagy mümkin.

Öz – özüni aklaýyş çykyşy – ol aklowjynyň çykyşyna kybapdaş. Syýasy sud proseslerinde köplenç syýasy çykyşlara öwrülýär. Agyr jenaýat eden adam esasan suddan geçirimlilik etmegi towakga edýär.

Jemgyýetçilik garalawjynyň, ýa-da jemgyýetçilik aklawjynyň çykyş – sud prosesinde ikinji derejeli orun tutýar we seýrek bolýar. Öz mazmuny boýunça ol çykyşlar prokuroryň ýa-da adwokatyň çykyşyndan düýpli tapawutlanmaýarlar. Şeýle çykyşyň awtorlary belli bir toparyň adyndan we onuň tabşyrmagy boýunça çykyş edýärler.

Ýubileý ýa-da taryplama çykyşlary- baýramçylyk häsiýetde, dabaraly öwüşginli bolýar. Olar hem iki topara bölünýär.

Kärhananyň, edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine, ýubileýine bagyşlanan çykyş – işjeň häsiýetde-de bolup biler we syýasy çykyşdan kän bir tapawutlanmazlygy mümkin.

Görnükli şahsyýetiň hormatyna onuň ýubileýi, ýa-da başga bir waka bilen baglanşykly çykyşlar – adatça gysga, ýarym dabaraly, dostluk ýagdaýynda bolýar, hökmany suratda taryplama görnüşinde gurulýar. Çykyşda gadyr-hormat, hoşniýetli duýgulary bildirilýär, gowy arzuwlar edilýär.

Oturylyşykda çykyş (tost)–hem iki görnüşe bölünýär.

Resmi, aýratyn-da diplomatik kabul edilişlikde çykyş – ruhybelentlik, dostluk duýgularyna ýugrulan, işjeň we syýasy häsiýetde bolup, sosial-syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýar.

Tost – bu folkloryň bir bölegi, halkyň ençeme asyrlaryň dowamynda döredenidir.

Guburyň başynda ýa-da ýatlaýyş sözi – ol merhuma bagyşlanyp hemişe baha berme äheňinde bolýar. Şeýle söz gam–gussa, tragiki intonasiýalara ýugrulyň, ýogalan adamy gysgaça häsiýet-lendirmelidir, onuň bitiren sogap işleri ýatlanylýp, şolary dowam etdirmäge çagyryş bilen gutarmalydyr.

Wagyz-nesihat – bu dilewarlygyň iň gadymy bir görnüşidir we ol adamlaryň aňyna täsir etmek barada ägirt uly tejribe toplandy. Çykyşyň has netijeli bolmagy üçin öwüt-nesihat edilýän ýerlerde-ybadathanalarda adamyň psihikasyna täsir edip biljek arhitektura, ýagtylyk, birnäçe dinlerde (hristiançylyk, buddizm) saz, ýörite ys ýaýradýan şemler we ş. m. giňden ulanylýar. Wagyz-nesihatda „absolýut hakykaty“ ündew edýändigine ynanç höküm sürýär, diňleýjileri durmuşyň mazmuny barada oýlanmaga itekleýär. Wagyz-nesihatyň tapawutly taraplarynyň biri-de ahlaky-etiki tekrarlamak, ynsanperwerlik, adamlara abstrakt (howaýy) söýgi we hoşniýetlilik duýgularyny ornaşdyrmakdyr.

Ylahyýet sözi – ruhy-ylahyýet okuw jaýlarynda (medrese, seminariýa, akademiýa we ş. m.) okuw prosesinde, saýlantgy, ýokary ruhanlaryň ýygnaclarynda edilýän çykyş. Onda dürli ylahyýet meselelere seredilýär, alymlaryň hakyky we howaýy ýalňyşlary „paş edilýär“.

II.BÖLÜM: DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TAGLYMAT ESASLARY WE USULYÝETI

§ 1. Dilewarlyk amal hökmünde

Dilewaryň çykyşy. Häzirki zamanda köpçülikleýin habar bermergiň tehniki serişdeleri (radio ,telewideniýe, kino) her bir adama elýeterli boldy. Şonuň üçin märekäniň önünde dilewaryň çykyş etmegi gerek däl ýaly görünýär . Emma tehniki serişdeleriň ulanylmagy dilewaryň çykyşyny diňleýjilere has täsirli etmäge mümkinçilik döredýär . Dilewaryň sözünü başga hiç zat çalyşyp bilmez . Onuň aşakdaky sebäpleri bar:

1.Adamlar gadym wagtdan bäri dil üsti bilen habarlaşmaga uýgunlaşypdyrlar . Şonuň üçin dilden aýdylan zat olaryň aňyna ýazylan zada garanda has köp maglumat ýetirýär.

2. Adatça adamlar okap –ýazandan has köp diňleýärler we gepleýärler. Mysal üçin ortaça wagtyň 75% diňleýär we gepleýär, 25% okaýar we ýazýar.

Diňlemek we geplemek adamlara okandan we ýazandan has aňsat düşýär. Sebäbi, okanda we ýazanda adamyň bedeniniň, beýnisiniň psihikasyň has köp bölegi herekete gelýär we ol çalt ýadaýar. Diňlemek bolsa passiw prosessdir we adamy ýadatmaýar.

Dilden aýdylan söz ýazylan sözden has ýönekeý we gurluşy boýunça gysga bolup, diňleýji üçin oňa düşünmek aňsat. Dilden aýdylýan sözde adamyň sesi, onuň äheňleri infomasiýany kabul etmegi aňsatlaşdyrýar. Ses örän çylşyrymly zat bolup, onuň güýçlilik derejesi, tembri, sazlaşyklylygy, öwüşginleri örän köp dürli duýgulary hatda oýlanmalary diňleýän adama etirmäge mümkinçilik berýär.

Äheňler söze dürli, hatda gapma-garşylykly many bermäge mümkinçilik döredýär. Mysal üçin, „Salam“ diýen söze mähirli, awuly, alçaklyk, guraklyk, tutuk, gaharly, biperwaýlyk, ýalnjalyk, gopbamylyk bilen we ş. m. aýdyp bolar. „Hany“, „howwa“, „be“, „we“, „ýagny“ ýaly sözler hem gepleşilende köp manyda ulanylýar.

Gödeksi ýa-da medeniýetsiz adamlar, uzak obalarda azlyk bolup ýaşanlar bütün ömründe 300-den 600 söze çenli söz bilen oňýarlar. Sebäbi olarda bir paýyş söz gahary-da, şatlygy-da, gussany-da aňladyp biler.

Sözleýän adamyň sesi, äheni 11 duýgy ýagdaýyny aňladyp biler: şatlyk, gorky, mähir, geňirgenme, biperwaýlyk, gazap, gussa, ýigrenç, hormat, utanç, öýke. Ýazgydaky maglumat şolaryň birini-de aňladyp bilenok.

Radio adamyň sesiniň ähli äheň baýlyklaryny, telewideniýe bolsa goşmaça onuň fiziki aslyny märekä ýetirýärler. Emma olarda çykyş edýän dilewarlar aýdylan söze tomaşaçylaryň duýgularyny, reaksiýasyny görenoklar we şoňa

laýyklykda çykyşlaryň mazmunyny , görnüşini özgerdip bilmeýärler.

Tersine, münberdäki dilewar bilen märekäniň arasynda böwet ýok we ol öz çykyşyna çalt özgerişler girizip bilýär .

Dilewar bilen diňleýjiniň arasynda göni aragatnaşyk bar . Öz çykyşyna märekäniň duýgularyny ol diňleýjileriň replikalary, zaldaky sesleri gulagy bilen eşidip duýar .Oňa liniýalaýyn özara gatnaşyk diýilýär .

Adamlaryň duýgularyny dilewar olaryň özlerini alyp barşyndan, ýüz-gözleriniň hereketinden oturşyndan (ýylgyрма ,gözüni dikme we ş.m.) hem duýup bilýär.Oňa liniýalaýyn däl özara gatnaşyk diýilýär.

Çykyş edýän mahaly dilewar hemişe öz-özünü hem diňleýär . Ol öňde goýulan maksada öz aýdýan zatlarynyň gabat gelýän ýa-da gelmeýändigini barlaýar. Oňa içki özara gatnaşyk diýilýär. Önde goýulan maksada märekäniň garaýyşyny deňeşdirmek hem dilewaryň öňünde durýar . Oňa daşky özara gatnaşyk diýilýär .

Edilýän çykyşa märekäniň garaýşy dilewary „gyzdyryp-da“, „sowadyp-da“ biler .Eger märeke gyzyklanmasyny görkezse, duýdursa,dilewar şonça-da joşgunly, gyzykly çykyş edip , has köp gyzykly maglumatlary berip biler. Tersine,berilýän maglumat mä- rekede gyzyklanma döremese, onda dilewaryň özüne ynamy peselýär, onuň täze maglumat bermek islegi azalýar, ol sesiň gerekli güýjüni, sözün gerekli äheñini saýlap alyp bimeýär . Şeýlelikde, çykyş barada dilewarda-da, diňleýjilerde-de nägilelik döreýär . Diýmek, dilewaryň çykyşy belli bir sosial ýagdaýda bolup geçýär. Bu barada dilewar diňleýjilerden belli bir maglumaty alýar.

Dilewaryň çykyşynyň çyzgysy

Dilewar	ÝAGDAÝ Habar	Diňleýji
	Özara gatnaşyk	

Märeke bilen dilewaryň arasyndaky özara gatnaşygy berkitmek maksady bilen köp ýurtlarda häzir ylmy-barlag işleri geçirilýär. Bu ugurda elektronikany, psihologiýany nähili ulanyp bolar diýen mesele çözülýär.

Dilewarlyk sungaty örän köptaraply hadysa bolup, ony birnäçe ylmy pudaklar öwrenýärler.

Kinesika(gr. Kinesis-hereket) sözlenende adamyň ýüz, el,beden hereketlerini öwrenýän ylymdyr.

Lingwistika – dilewaryň sözlerini öwrenýär.

Psihologiýa – dilewaryň çykyşy wagtynda märekäniň özüni alyp barşynyň gatnaşygyny öwrenýär.

Sosiologiýa – dilewaryň çykyşyndan soň adamlaryň özlerini alyp barşyny öwrenýär.

Psiholingwistika – dilewaryň sözünüň ýüze çykyşyny we märekäniň ony özleşdirişiniň kanunalaýyklyklaryny öwrenýär.

Sosiolingwistika – diliň jemgyýetçilik durmuşynda tutýan ornuny, wezipelerini, jemgyýetdäki özgerişleriň dile täsirini öwrenýär.

Sosialpsihologiýa – dürli gatлага degişliligiň adamlaryň özüni alyp baryşlaryna, hereketlerine täsirini öwrenýär.

Häzirki zamanda adamlaryň köpüsi sowatly we köp maglumary kabul edýärler. Şonuň üçin syýasy dilewar täze maglumaty diňleýjilere ýetirmek bilen çäklenmän, ony düzgünleşdirmelidir, adamlary ynandyrmalydyr we terbiýelemelidir .

Dilewar kâmil şahsyýet bolmalydyr. Dilewar bilen diňleýji bir ulgamdyr diýip göz önüne getirsek , bu ulgamda edara ediji , dolandyryjy , işjeň güýç dilewardyr .

Şonuň üçin dilewar özüne tabşyrylan wezipäniň wajypdygyna doly düşünmelidir Nazary taýdan gowy taýýarlykly bolmak . öz edýän meseläň barada çünňür bilimleri öwrenmek dilewaryň çykyşynyň üstünlikli bolmagynyň hökmany şertidir .Öz bilimleriniň diňleýjileriň bilýäninden has çuňdygyna ynanmaýan dilewar märekäniň öňüne çykmaly dälär

Gowy dilewar hemmetaraplaýyn çün bilimli bolmaly . Şoňa seretmezden ol her bir çykyşa ykjam taýarlanmaly . Bu bolsa çykyşyň dowamynda ýüze çykan garaşylmadyk meselä ýüzlenmäge mümkinçilik berýär. Şeýle ýagdaýa improwizasiýa diýilýär . Improwizasiýa dilewar öňden taýýar bolmalydyr . Improwizasiýa dilewara ylhamly çykyş etmäge mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda diňleýjilere has güýçli täsir edýär , olaryň öňünde dilewaryň abraýyny ýokarlandyrýar. Umuman , çykyş näçe gowy taýýarlanylssa, şonça-da ol improwizasiýa meňzeş bolýar .

Diňleýjilere güýçli täsir etmek başarnygy hem bolmalydyr . Dilewar hem çykyşynyň ýazary hem-de ony ýerine ýetiriji aktýor bolmalydyr .Ol märekäniň öňünde özüni alyp barmagy ,sesine erk etmegi, ýüzüň hereketini , ümleri tebigi ýagdaýda ulanmagy, märekäniň özüni alyp barşyna derrew degişli çäreler görmegi başarmalydyr .

Münbere çykan badyna özüniň baştutandygyny märekä ynandyrmak zerur . Eger-de çykyş edýän özüniň meseleden gowy başynyň çykmaýandygyny aýtsa ,onda oňa hiç kim pisint etmez.

Dilewaryň ýygradygyny, aýdýan zadyna ynanmaýandygyny görse , märeke oňa hormat goýmaz .

Gedemlik , äwmezlik , märekä göwniýetmezçilik etmeklik hem özara gatnaşygy derrew bozýar:„Meniň aýtjaklaryma siziň düşünjekdigiňize ynamym ýok “ . Bilgeşleýin märekäniň düşünmeýän „akylly “sözleri ulanmak hem ýerliksizdir .

Dilewar märekä „, akył satmaly “däl-de , olar bilen bilelikde maslahatlaşýan görnüşde çykyş etmeli . Şol wagtda hemmelere mälim zatlary hem düşündirjek bolup çalyşmaly däl.

Dilewaryň nerw sistemasy örän berk bolmaly, öz mowzugyny yzygiderli gürrüň bermeli , garaşylmaýan hadysadan (stul ýykyldy) özüni ýitirmeli däl , soraga, replika derrew jogap tapmagy başarmaly , gerek bolsa başga mowzuga çalt geçip bilmeli , çykyşyň görnüşini üýtgetmäge taýýar bolmaly .

Dilewar öz häsiýetiniň aýratynlyklaryny ýerlikli peýdalanmaly . Ýumşak adam gödek gürlmeli däl. Aýgytly adam münberde öz berkligini görkezmeli .

Dilewar öz sesiniň ýaňlanyşyna üns bermeli . Ýuwaş ses diňleýjileri çalt ýadadýar . Birsydyrgyn , äheňleri az,ses dürli duýgylary aňlatmagy başarmaýar. Dilewaryň diksiýasy erbet bolsa diňleýjiler köp sözlere , çykyşynyň mazmunyna düşünmezler .

Dilewar öz sesiniň güýjüne ,demine erk edip bilmeli. Ýogsam ol çalt ýadar, hatda sesiniň tutulmagy-da mümkin . Sesine erk edip bilse ol märekäni gowy gyzyklandyryp biler . Dilewarlyk boýunça okuw kitabynda şeýle ýazylýar:„ Birnäçe dilewarlary diňläp bolar , beýlekileri diňlemek mümkin däl ,käbirlerini diňlemezlik mümkin däl“.

.Dilewar özüniň dil medeniýetine aýratyn üns

bermelidir .Sözleriň

basym goýulyşyna , nirelerde ulanyp boljakdygyna aýratyn üns bermek gerek . Diňe şonda märeke öz ünsüni çykyşyň mazmunyna berer, ýogsam ,dilewaryň ýalňyşýan sözlerini sanap oturar.

Öz önünde goýan maksadyny amala aşyrmak üçin dilewar köp sanly ýörite endikleri , başarnyklary , bilimleri özünde jemlemelidir . Olardan:

- material toplam ony sazlaşykly ornaşdyryp bilmek we märekäniň aýratynlygyny göz önünde tutup ulanmak;

- märeke bilen özara gatnaşygy ýola goýup çykyş
- etmegi başarmaly;
- sesiňe , äheňe ,mimika , söz medeniýetine üns bermeli;
- soraglara jogap bermegi ,jedelleşmegi başarmaly.

Bu zatlary köp wagtlap tutanýerli zähmet çeken , türgenleşen adam başarýar .

Dilewaryň çykyşynyň netijeliligi oňa märekäniň garaýşy bilen baglanyşykly . Märeke ylymda täze öwrenjä sereden-de akademige köpräk ynanýar . Ýagny ,onuň jemgyýetde tutýan ornuna märekäniň özi hem duýmazdan baha berýär . Sosiopsihologlaryň aýtmagyna görä dilewaryň şahsiýeti baradaky pikiriniň esasynda onuň aýdýan zatlaryna-da märekä baha berýär . Ýaş, tejribesiz dilewara märekäniň ynamy ilkibaşda gowşak bolýar .

Öz fiziki we ruhy mümkinçiliklerine laýyklykda her bir dilewaryň özboluşly çykyş utgasy bolýar. Biri märekä özüniň joşgunlylygy , beýlekisi kinaýalylygy(ironiýa) , ýene biri wäşiligi , sözleşşiniň owadanlygy ýa-da yzygiderliligi , aýdynlygy bilen märekäni özüne aňk edip biler.

Dilewaryň esasy 3 sözleşiş usuly bar:

- aýlanşykly , subutnamaly , saldamly ;
- joşgunly;
- orta ,ýagny 1-nji we 2-nji utgalaryň gibridi,sintezi.

Aňlama. Düşünmek. Üns. Aňlama- bu sesleri, bogunlary, sözleri, sözlemleri, äheňleri aňşyrmakdyr.

Düşünmek- bu şol agzalanlaryň manysyny bilmekdir. Aňşyrmak we düşünmek örän çylşyrymly prosessdir.

Maglumaty aňşyrmak, düşünmek we özleşdirmek märekäniň delillerine, ýörelgelerine, bähbitlerine, ynamlaryna, keýpionlygyna baglydyr.

Diňleýjileriň delilleri intellektual, ahlak we estetiki häsiýetde bolup biler. Intellektual, ýa-da bilesigelijilik häsiýetdäki delilli diňleýjiler gowy özleşdirýärler. Ahlak, ýa-da borçlulyk häsiýetdäki diňleýjileri diňletmek örän kyn. Estetik

häsiyetdäki delilli diñleýjiler dilewaryň sesinden, sözlem guruşyndan, owadan sözleşşinden lezzet alýarlar.

Diñleýjileriň ýörelgeleri, ynamlary olaryň haýsy-da bolsa bir habary kabul etmäge taýarlygydyr. Diñleýji esasan özüniň öňden göz önüne tutýan ýörelgelerine, ynamlaryna gabat gelýän habary özleşdirýär we şoňa ters gelýänleri bolsa ret edýär.

Psihologlar diñleýjileriň bähbitlerini adamlaryň bilisigelijiliginiň ýüze çykmasy hökmünde häsiýetlendirýärler. Egerde diñleýjide aýdylýan habara isleg ýok bolsa, onda adamyň psihikasynda togtatmak (tormoženiýe) prosessi işe girizilýär. Şeýlelikde ol örän ýönekeý zatlar-da düşünmeýär. Habar diñleýjileriň isleglerine gabat gelmeýän bolsa, onda dilewar has-da joşgunly sözlemelidir.

Dilewaryň berýän habaryny özleşdirmekde diñleýjiniň öň toplan bilimleri araçy, „dilmaç“ bolup hyzmat edýär. Şonuň üçin dilewar diñleýjilere düşnükli, adaty bolan materiallary we görnüşleri öz çykyşynda ulanmalydyr.

Diñleýjiniň habary aňlamagy we düşünmegi onuň keýpihonlygy bilen jebis baglanşyklydyr. Onuň keýpihonlygy düşünjeliligi, tertipliligi, lezzet almaga ymtylş ugry, erbet habary eşidesi gelmeýändigini bilen baglanşyklydyr.

Öz keýpisazlygynyň derejesine laýyklykda bir diñleýji şol bir habardan dürli ýagdaýda dürli netije çykarmagy mümkin.

Adamlaryň psihofiziki ýagdaýynyň lezzet almak we jepa çekmek esasyndadöreýändigini, ähli duýgularyň we göçgünliligiň bolsa şolara esaslanýandygyny dilewar hemişe ýatda saklamalydyr.

Diñleýjiniň aňlamagynda we düşünmeginde üns we ýatkeşlik uly orun tutýarlar.

Psihologlaryň aýtmagyna görä, üns- bu adamyň psihikasyň işleýşiniň haýsy-da bolsa bir zada gönükdirilmegi we dykgatyny jemlemegi diýip düşündirýärler. Biz bolsa şolaryň dilewaryň çykyşy bilen gatnaşygyny öwrenýäris.

Adamlaryň çykyşy diňleýşi, ýa-da olaryň başga bir pişe bilengüýmenmegi, olaryň dilewaryň aýdýanlaryna gatnaşygyny görkezýär.

Üns **öz erkine we biygytyýar** ünslere bölünýär. Öz erkine bolan üns- bu adamyň erki, onuň öz islegleri, maksat ýörelgeleri bilen baglanşyklydyr. Egerde adam dilewaryň çykyşyndan özüne gerek bolan maglumatlary almaga ymtylyp gelen bolsa, ol öz erkini berkleşdirip diňleýär. Dilewaryň çykyşy näçe derejede diňleýjini gyzyklandyrsa, şonçada ol ünsli diňleýär.

Biygytyýar üns diňleýjiniň özüne zor salmadyk wagtynda-da hereket edýän ýagdaýdyr. Şeýle üns dilewaryň ussatlygy, gyzyklylygy bilen baglanşyklydyr. Şeýle ýagdaýda diňleýji islese- islemese-de dilewary diňläp, onuň aýdanlaryny ýadynda galdyrmaga mejbur bolýar.

§ 2. Märeke dilewarlyk sungatynyň obýektidir

Märekäniň aýratynlyklary. Märekäniň aşakdaky 10 sany aýratynlyklary bar:

1.Märeke – bu biri-biri bilen gatnaşykda bolan adamlaryň toplумы we olar özara täsir astynda bolýarlar.

2.Märekäniň özüni alyp baryşy adamlaryň sanynyň köpdigi bilen baglanşykly . Müňlerçe adamlaryň toplananmagy olara dabaraly äheňe itekleýär .Näçe adam az bolsa ,şonça-da märekede adaty äheň döreýär. Uly märekäniň özüni alyp baryşy has joşgunlyrak.

3. Märekäniň durmuşy, bilim derejesi, haýsy kârdedigi, ýaş aýratynlygy, gyzyklanýan zady , özüni duýuşy märekäniň özüni alyp baryşyna täsir edýär

Ýygnakda ýa-da ylmy-amaly maslahatda umumy gyzyklandyryýan meselesi bar bolan adamlar jemlenýär . Mitinglerde köplenç dürli bähbitleri bolan tötänleýin adamlar

ýygnanyp olar üýşmeleňe meňzeýär we olara dilewaryň özüni diňletmegi aňsat düşmeýär .

Adamlaryň her bir toplumynyň haýsy-da bolsa bir isleg ýa-da gyzyklanma umumylygy bolýar . Şol umumylyk näçe gowşak bolsa , şonça-da märekäniň özüni alyp barşy tapawutlanýar .

Tejribeli dilewar çykyş etmezden öň märekäni hökmany suratda öwrenýär . Bu bolsa öňa öz çykyşynyň mazmunyny we görnüşini saýlap almaga mümkinçilik berýär .

Adamlaryň haýsy sosial topara , käre , syýasy . bilim derejesi , dini garaýşy we ş.m. degişlidigini dilewar öňünden hökman bilmelidir .

4. Märekäniň ähli görnüşlerine ünsi jemlemek diýen hadysa mahsusdyr . Gatnaşýanlar haýsy-da bolsa bir zada – teatr sahnasyna , dilewaryň çykyşyna , telewizoryň ekranyna we ş.m. öz ünsüni jemleýär . Şeýle hadysa märekäniň öňünde çykyş wakasy hem hemaýat edýär . Ýagny adamlar meýdança, zalda jemlenip münbere ýüzlerini öwürüp oturýarlar, durýarlar . Egerde telewizora seredýänler islän wagty turup gidip bilýän bolsalar , dilewaryň çykyşy mahalynda şeýle hereket bideplik hasaplanýar .

5. Märekä umumylyk duýgusy mahsusdyr . Şahsyýet gysgaça wagt märekede bolsa-da , ol ýeke özi bolan mahalyndan özüni başgaça alyp barýar . Köçülik adamyň pikirlenmek prosessini we erkini çaltlaşdyrýar , duýgy we düşünmek prosessini ýitileşdirýär .

6. Märekede bolan her bir indiuid topara mahsus bolan ynandymak we yňdymalyk (konformizm) prosessiniň täsiri astynda düşýär. Onuň wakalara tankydy garaýşy kütelýär . Onuň pikiri we duýgulary köpçüligiň pikiri we duýgulary bilen ugurdaş bolýar.

Dilewaryň bilgeşleýin dymmagy, sesiniň gatlarmagy ýa-da ýuwaşamagy käbir diňleýjilere ýiti täsir edýär we ähli märeke olara eýerýär. Zalda gülki, gahar, joşgun käbir

adamda döräp, beýlekiler olary alyp göterýär. Şonuň üçin zalyň ol-bu ýerlerinde öňünden taýarlanan adamlar oturdylyp, olar beýlekileriňem islendik duýgularyň täsirine düşürilýän halatlary-da bolýar.

Ynanjaňlyk, yňdymalyk ýaşlara, aýallara, bilim derejesi peslere, psihiki taýdan durnuksyzlara, içgililere we ş. m. aýratyn-da mahsusdyr.

Şeýlelikde, 1) üýşmeleňe, märekä aýratyn indiwide seredeňde has güýçli täsir ýetirmek mümkin;

2) dilewaryň joşgunlylygy märekäniň joşgunlylygyndan has ýokary bolmalydyr.

7.Märekäniň özüni alyp baryşy onuň öňden özüni taýarlaýyşyna baglydyr. Joşgunly saz, aydym, milli gimniň aýdylmagyndan soň dilewaryň çykyşy diňleýjilere, aýratyn-da ýaşlara has güýçli täsir edýär.

8.Dilewaryň çykyşy haýsy-da bolsa bir guramaçylyk çäreleri (ýygnaýyň gün tertibi, reglament, prezidiumyň saýlanmagy we ş. m.) esasynda geçirilýär.

9.Märeke dilewar babatda haýsydyr bir sanksiya (çäre) ulanýar. Eger dilewaryň aýdýanlary göwnünden tursa märeke el çarpýar, duýgydaşlyk sözlerini gygyrýar. Ol ýaramadyk halatynda bolsa gykylyk turuzýar, sygyrýar, güpürdi turuzýar. Dürli halklarda ol sanksiyalar dürlüçe ýüze çykyar.

Mitingde märeke öz duýgularyny joşgunly ýüze çykarýar, umumy okuwda- salyhatly.

10. Märekäniň özüni alyp barşy köplenç halatlarda onuň dilewaryň çykyşyny aňlamagy we düşünmegi bilen baglanşyklydyr.

Märekäni dolandyrmagyň usullary. Dilewaryň çykyşynyň üstünlikli bolmagy örän köp derejede märeke bilen baglanşykly.

Dilewar özüniň haçan çykyş etmelidigini öňünden bilip, soňa laýyk hem taýarlanmalydyr. Köp ýyllyk tejribeleriň tassyklamagyna görä, sagat 12-den 18-e çenli adamlaryň

aňynyň işleýşi düýpli peselýär. Talyplar sapagyň 2-nji jübtünde sapagy has gowy özleşdirýärler. Ilkinji jübütde olaryň ünsi we özleşdirmek ünsi pes bolýar. Ünsüň peselýän döwründe dilewar takyk faktlary ulanmaga aýratyn üns bermelidir, joşgunly usullary, tärleri ulanmalydyr.

Talyplaryň işeňňirliги hepdäniň ikinji, üçünji we dördünji günleri ýokary bolýar. Täze informasiýany kabul etmek boýunça 30 minut dykgatly işden soň üns düýpli pese gaçýar. Şondan soň dynç almak gerek, ýa-da başga bir pişe bilen meşgul bolmaly. Märekäniň ünsüniň iň jemlenýän wagty- bu çykyş üçin bellenen wagtyň ortasydyr. Dilewar diňleýjileriň ünsüniň hemişe üýtgap durýandygydyr. Şonuň üçin dilewar hemişe täze täsir ediş serişdelerini ulanmaga taýar bolmalydyr.

Indi mowzugyň soňky bölümi- ýat tutmak barada aýdanymyzda diňleýjiniň aňlan we düşünen habarlaryny ýatda saklamalaryny hem gazanmak gerek. Adamyň gysga wagtlyk we uzak wagtlyk ýatkeşligi bardyr.

Gysga wagtlaýyn ýatkeşlik düşünmeklik mahalynda gelýän habarlary toplamakdyr. Adam 7+2 söz we many birligini gysga wagtlaýyn ýadynda saklap bilýär. Eger-de sözlemde 7+2 sözden köp bolsa, onda ony ýat tutmak kynlaşýar.

Uzak wagtlyk ýatlamak üçin alnan habary birnäçe gezek gaýtalamak, ýa-da ýazmak gerek. Ünsde boluşy ýaly, ýat tutmak hem öz erkine we biygtyýar ýat tutmaklyga bölünýär. Biygtyýar ýat tutmaklyk „öz- özüden“, ýagny adamyň erkine bagly bolmazdan ýat tutmaklykdyr. Eşiden habary diňleýjiniň maksatlaryna we bähbitlerine näçe gabat gelse, şonça-da ol gowy ýatda saklanýar.

Öz erkine ýat tutmak üçin diňleýji öz erkine zor salmaly bolýar. Bu hem onuň maksadyna we deliline bagly bolýar. Mysal üçin, berilýän habaryň ýakymly, ýa-da ýakymсызlygyna seretmezden talyplar ony ýatda saklamaly. Şonuň üçin talyplar konspekt ýazýarlar.

Diňleýjileriň täze habary ýatda saklamagyny ýeňilleşdirmek üçin dilewar olara kömek bermelidir. Mysal üçin, täze habary olara öň tanyş bolan bir habar bilen baglanyşdyrmaly. Baglanyşdyrylýan habar takyk, örän janly, täsirli bir zat bolmalydyr. Baglanyşdyrylýan zat täze habara golaý, meňzeş ýa-da gapma-garşylykly bolmaly. Egerde diňleýjiler çykyşy özbaşdak özleşdirmek boýunça döredijilik prosessine goşulsa, onda täze habar has gowy ýatda galýar.

Ýat tutmaklyga we özleşdirmäge gaýtalamak gowy kömek edýär. Köp gezek gaýtalamak habary diňleýjileriň aňyna „çüýleýär“. Ony dini wagyzda giňden ulanýarlar. Diktator, faşistik düzgünler hem ýaşlaryň kellesini bulamak, olary aňkawlaşdyrmak üçin ulanýarlar. Emma köp gezek bir zat gaýtalanysa, aýratynda zoruň güýji bilen, onda şol gaýtalanýan söze ýigrenç döreýär. Diýmek, täze habaryň ortaça mukdary köne habar bilen utgaşyp diňleýjide täze düşünje döretmelidir. Eger-de täze informasiýa birnäçe nomerlenen punktdan dursa, ol aňsat ýatlanýar. Mysal: birinji, ikinji, 4 sany subutnama we ş.m.

§ 3. Dilewaryň çykyşynyň temasy, onuň görnüşleri we maksady

Çykyşyň temasyny saýlap almak. Dilewaryň taýýarlanmak prosessi ilki bilen çykyşyň mowzugyny we görnüşini anyklamagyndan başlanýar. Çykyşyň mowzугy köplenç halatlarda durmuşyň talaplaryna laýyklykda seçilip alynýar. Mysal üçin, ýokary okuw jaýynda okalýan umumy okuwlaryň mowzuklaryna okuw maksatnamasyna laýyk bolmalydyr. Şol bir wagtda ol ýa-da bu dersi alyp barmaklygy kafedra şu ugurdan ýeterlik taýýarlygy bardyr diýip hasap edýän mugallyma tabşyryar.

Dilden çykyşlaryň mowzугy giň bolmaly däl. Bir çykyşda ähli zatlar barada çuňdan gürrüň bermäge synanyşan

adam hakykat ýüzünde hiç zat barada-da ugurly gürrüň etmegi başarmaýar. Ol özüni ýitirýär, wagty bozýar we auditoriýanyň adalatly närazylygyna sezewar bolýar.

Mysal üçin, doklady ara alyp maslahatlaşmaga örän gysga wagt berilýär. Şeýle ýagdaýda diňe birje belli bir derejede wajyp mesele barada ynandyryjy argumentler getirip öz maksadyna laýyk çykyş edip boljakdygyny dilewar ýatda saklamalydyr.

Umumy okuwlarda-da mesele köp goýulsa, ol diňe anyk maglumat ýüzleý sanalyp geçilmegine, esasy meseleleriň çuňdan degşirmegiň ýerine onuň umumy gürrüňe öwürilmegine getirýär.

Gelejekki çykyşyň üstünlikli geçmeginde mowzugy dogry kesgitlemegiň uly ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, ýokary okuw jaýynda talyplar öňden kesgitlenen takyk meseleler barada düşünje almalydyrlar. Emma şu ýagdaýda-da, mugallym şol meseleleriň şu gün we gelejek üçin wajyp bolan aspektini tapmalydyr.

Köpçülik üçin niýetlenen umumy okuwyň ady adamlaryň ünsüni özüne çeker ýaly düzülmelidir. Ol gurluşy boýunça ýönekeý, gysga, şol bir wagtda göze ilginç bolmalydyr. Bir söz bilen aýdylanda, mowzuk umumy okuwyň özboluşly mahabaty bolmalydyr.

Umumy okuwyň adynda onuň doly mazmunyny düşündirmäge çalyşmaly däl. Esasy zat- umumy okuwyň ady mowzuk barada ýiti we täsir galdyryjy „signal bermelidir“, her bir adamda ony diňlemäge höwes döretmelidir. Häzir men size 3 jübt mowzugy hödürläýin. Şol umumy okuwlara öz ugry boýunça örän taýýarlykly hünärmenler okajak diýip hasap edeliň. Siz her jübt-den bir umumy okuwy saýlap alyp diňlemeli diýip hasap edeliň.

1., „XIX-XX asyrlaryň sepgidinde Zakaspi oblastynyň syýasy we sosial- ykdysady ýagdaýy“.

= „Türkmen jemgyýeti 100 ýyl mundan öň“.

2., „Biosfera we etnosfera türkmen halkynyň etnogeneziň kontekstinde“.

= „Türkmenleriň etnogeneziň tebigatyň we goňşy halklaryň täsiri“.

3., „Garaşsyzlygyň beýik ýyllarynda dünýäni aňk eden görüp- eşidilmedik üstünlikler“.

= „Garaşsyzlyk ýyllary: özgerişler we meseleler“.

Meniň pikirimçe ähli ýagdaýlarda siz ikinji mowzugy saýlap alarsyňyz. Sebäbi birinji jübtde birinji tema örän tukat, ýürekgyşdyryjy. Ikinji jübtde umumy okuwyň ady ady ylmy terminler bilen doldurylan we diňe hünärmenlere düşnükli. Üçünji jübtde mowzuk dabaraly ýygnaýyň dokladyny ýada salýar we gelejekki diňleýji umumy okuwy okaýandan ýurduň ýagdaýy barada düýpli analize garaşyp bilmez.

Çykyşyň üstünlikli geçmegine onuň başarjaňlyk bilen reklama edilmegi hem köp derejede täsir edýär. Bezelen, gözeilginç afişalar, radioda we metbugatda täsirli bildirişleriň berilmegi diňleýjileriň esli derejede köpelmegine kömek edýär.

Dilewarlygyň toparlary we görnüşleri. Gelejekki çykyşyň mowzugynyň saýlanyp alynmagy bilen bir wagtda onuň görnüşi hem seçilip alynmalydyr. XX-as. dilewarlyk sungaty örän köp dürli boldy. Onda bölünmek, täze görnüşleriň ýüze çykmak **prosessi** henizem dowam edýär. Dilewarlyk sungatynyň ýeten derejesini gowy seljermek we onuň mundan beýlägem kämilleşmek **prosessiniň** ýollaryny anyklamak üçin hünärmenler dilewaryň çykyşlaryny toparlara bölýärler. Şeýle bölünmeler dürli jemgyýetçilik hadysalaryna, wakalaryna gabat gelýän, maksada okgunly çykyşlary taýýarlamaga kömek edýär.

A. Dilewarlyk Topary	B. Dilewarlygyň görnüşleri
-----------------------------	-----------------------------------

<p>1. Sosial-syýasy dilewarlyk.</p>	<p>1.1. Sosial-syýasy we sosial- ykdysady tem Boýunça doklad- Onda maglumatlar getirilýär,kollektiwiň önünde takyk meseleler goýulýar, teklipler edilýär.Doklad adatça ýygnaqda, maslahatda Edilýär, şol ýerde ara alyp maslahatlaşylýar, tankytlanýar, oňa täze pikirler girizilýär.</p> <p>1.2. Hasabat doklady- ýygnaqda, konferensiýada, gurultaýda edilýär. Onda kollektiwiň ýa-da guramanyň belli bir döwürde (1-5 we ş. m. ýyl)alyp baran işiniň netijeleri barada habar berilýär, gelejekki hasabat döwründe çözülmeli önünde duran meseleler kesgitlenýär.</p> <p>1.3. Syýasy çykyş- adatça içerki we daşarky syýasatyň meseleleri barada maksatnamalaýyn häsiýetde bolýar.</p> <p>1.4. Diplomatik çykyş- ol ýa-da beýleki döwletiň wekili hökmünde resmi adamyň çykyşy. Şeýle çykyş örän ölçerilgiligi, baha bermekde seresaplylygy bilen tapawutlanýar.Döwletler, halklar arasynda düşünişmeklige, sazlaşygy gurmaga gönükdirilýär.</p> <p>1.5. Harby- watançylyk çykyşy- adatça aýgytly söweşiň ön ýanynda esgerleriň önünde komandir tarapyndan edilýär. Watan önündäki borç baradaky belent taglymatlara ýugrulan bolup, örän gysga, gujurly, gaýduwsyzlyk äheňinde düzülýär.</p> <p>1.6. Syýasy syn- içeri we daşary syýasy wakalary şöhlelendirýän we gysgaça düşündiriş beriji çykyş. Köplenç şu ugurdan</p>
<p>2. Akademiki, ýa-da ylmy dilewarlyk.</p>	

<p>3.Sud prosessinde dilewarlyk.</p>	<p>ýöriteleşýän syýasatçy žurnalistler, alymlar çykyş edýärler.</p> <p>1.7. Mitingde çykyş- wajyp jemgyýetçilik-syýasy meselä bagyşlanýar, ýokary joşgunlylyk öwüşgininde bolýar. Diňleýjileri ykjamlaşdyrmak we gönükdirmek häsiýetine eýedir.</p> <p>1.8. Wagyzçynyň çykyşy- oratorlyk sungatynyň iň giňden ýaýran we iň „söweşjeň“ görnüşleriniň biridir.</p> <p>2.1. Ýokary okuw jaýynda leksiýa-umumy kursyň bölegi bolmak bilen öňki leksiýalaryň dowamydyr we gelejekki umumy okuwlarda dowam etdirilýär. Bu umumy okuwyň auditoriýasy düzümi boýunça golaý talyplar toplumyndan durýar.</p> <p>2.2. Köpçüligiň önünde okalýan, ýa-da epizodik umumy okuw. Olhem öz gezeginde birmäçe görnüşlere bölünýärler.</p> <p>2.2.1. Umumy okuwlaryň mowzuklaýyn kursy—bu umumy okuwlaryň her haýsysy özbaşdak bir meseläni şöhlendirýär. Şol bir wagtda onda agzalan meseleleriň soňky umumy okuwlarda dowam etdiriljekdigi göz önünde tutulýar.</p> <p>2.2.2. Ylmy nutuk – ylmy-amaly maslahatlarda, simpoziumlarda, seminarlarda, halkara kongreslerde edilýär. Ol umumy okuw örän meňzeş. Ýöne ondan aýratynlykda haýsy-da bolsa bir mesele boýunça geçirilen soňky barlaglaryň jemi barada bolýar.</p> <p>2.2.3. Ylmy syn-synyň maksady ylmyň belli bir pudagy boýunça täze toplanan</p>
---	--

<p>4.Sosial-durmuşy çykyşlar.</p>	<p>bilimleri umumylaşdyrmakdan, olary tejribelikde ulanmagyň ýa-da şol ylmyň mundan beýläk-de ösmeginiň ýollaryny kesgitlemekden durýar. Ony ökde hünärli hünärmen taýýarlap, öz kärdeşleriniň arasynda çykyş edip biler.</p> <p>2.2.4. Ylmy habar (ýa-da maglumat)-bu takyk mesele boýunça ylmy barlagyň deslapky netijeleri barada bolýar.</p> <p>3.1. Aklawjynyň ýa-da garalawjynyň çykyşy-ol döwletiň ýa-da halkyň adyndan çykyş edýär. Hereketde bolan kanunlaryň esasynda ol geçirilen derňew döwründe takyk subut edilen anyk maglumat daýanyp, seredilýän işi häsiýetlendirýär, sud edilýän adamyň etmişine, onuň şahsyýetine baha berýär.</p> <p>3.2. Adwokatyň ýa-da aklawjynyň sözi-hereketde bolan kanunlardan çykmazdan, ol aýyplanýanyň işinde onuň günäsini ýeňledýän ýagdaýlara, onuň öňki hyzmatlaryna suduň ünsüni çekýär. Aýyplanýanyň günäsiniň subut edilmändigini anyk maglumatlar bilen delillendirip, ony aklamak baradaky meseläni hem suduň önünde goýmagy mümkin.</p> <p>3.3. Öz – özüňi aklaýyş çykyşy – ol aklawjynyň çykyşyna kybapdaş. Syýasy sud prosesslerinde köplenç syýasy çykyşlara öwürülýär. Agyr jenaýat eden adam esasan suddan geçirimlilik etmegi towakga edýär.</p> <p>3.4. Jemgyýetçilik garalawjynyň, ýa-da jemgyýetçilik aklawjynyň çykyş – sud prosessinde ikinji derejeli orun tutýar we</p>
<p>5.Ylahyýet-ybadathan a dilewarlygy .</p>	

seýrek bolýar. Öz mazmuny boýunça ol çykyşlar prokuroryň ýa-da adwokatyň çykyşyndan düýpli tapawutlanmaýarlar. Şeýle çykyşyň awtorlary belli bir toparyň adyndan we onuň tabşyrmagy boýunça çykyş edýärler.

4.1. Ýubileý ýa-da taryplama çykyşlary- baýramçylyk häsiýetde, dabaraly öwüşginli bolýar. Olar hem iki topara bölünýär.

4.1.1. Kärhananyň, edaranyň ýa-da guramanyň şanly senesine, ýubileýine bagyşlanan çykyş – işjeň häsiýetde-de bolup biler we syýasy çykyşdan kän bir tapawutlanmazlygy mümkin.

4.1.2. Görnükli şahsyýetiň hormatyna onuň ýubileýi, ýa-da başga bir waka bilen baglanşykly çykyşlar – adatça gysga, ýarym dabaraly, dostluk ýagdaýynda bolýar, hökmany suratda taryplama görnüşinde gurulýar. Çykyşda gadyr-hormat, hoşniýetli duýgulary bildirilýär, gowy arzuwlar edilýär.

4.2. Oturylyşykda çykyş (tost)–hem iki görnüşe bölünýär.

4.2.1. Resmi, aýratyn-da diplomatik kabul edilişlikde çykyş – ruhybelentlik, dostluk duýgularyna ýugrulan, işjeň we syýasy häsiýetde bolup, sosial-syýasy çykyşdan seýrek tapawutlanýar.

4.2.2. Tost – bu folkloryň bir bölegi, halkyň ençeme asyrlaryň dowamynda döredenidir.

4.3. Guburyň başynda ýa-da ýatlaýyş sözi – ol merhuma bagyşlanyp hemişe baha berme äheňinde bolýar. Şeýle söz gam–gussa,

	<p>tragiki intonasiýalara ýugrulyp, ýogalan adamy gysgaça häsiýet-lendirmelidir, onuň bitiren sogap işleri ýatlanylýp, şolary dowam etdirmäge çagyryş bilen gutarmalydyr.</p> <p>5.1. Wagyz-nesihat – bu dilewarlygynyň iň gadymy bir görnüşidir we ol adamlaryň aňyna täsir etmek barada ägirt uly tejribe toplandy. Çykyşyň has netijeli bolmagy üçin öwüt-nesihat edilýän ýerlerde-ybadathanalarda adamyň psihikasyna täsir edip biljek arhitektura, ýagtylyk, birnäçe dinlerde (hristiançylyk, buddizm) saz, ýörite ys ýaýradýan şemler we ş. m. giňden ulanylýar. Wagyz-nesihatda „absolýut hakykaty“ ündew edýändigine ynanç höküm sürýär, diňlejileri durmuşyň mazmuny barada oýlanmaga itekleýär. Wagyz-nesihatyň tapawutly taraplarynyň biri-de ahlaky-etiki tekrarlamak, ynsanperwerlik, adamlara abstrakt (howaýy) söýgi we hoşniýetlilik duýgularyny ornaşdyrmakdyr.</p> <p>5.2. Ylahyýet sözi – ruhy-ylahyýet okuw jaýlarynda (medrese, seminariýa, akademiýa we ş. m.) okuw prosesinde, saýlantgy, ýokary ruhanylaryň ýygnaclarynda edilýän çykyş. Onda dürli ylahyýet meselelere seredilýär, alymlaryň hakyky we howaýy ýalňyşlary „paş edilýär“.</p>
--	--

Ýokarda görkezilen häzirkizaman dilewarlyk sungatynyň görnüşlerinden başga-da görnüşler bar. Olaryň haýsy toparlara girýändigini entäk anyklanmak. Şeýle çykyşlaryň arasynda aşakdakylary görkezmek bolar:

1). Çekişmede (diskussiýa, polemika) çykyş- dilewarlyk sungatynyň ähli görnüşlerinde giňden ýaýrandyr.

2). Replika (gep atma) we maglumat (sprawka)- gadymdan gelýän, örän täsirli görnüş. Replika köplenç dilewara berk gaýtawul bermek, onuň aýdan ýalan, ýa-da toslamalaryny paş etmek üçin ulanylýar.

3). Metbugat konferensiýasynda jogaplar- dilewarlygyň bu görnüşi soňky döwürde giňişleýin ýaýrady. Ol dilewarlaryň giň we takyk maglumaty bilmeklerini, olaryň tutýan ornunyň berkligini, uly tejribeli bolmagyny, çekişme ukybynyň bolmagyny, aýdýan pikirýöredişlerine gaty ölçerilgi çemeleşmegini talap edýär.

4). Radioda, telewideniýede guralýan leksiýalar, gürrüňler, „tegelek stollar“, synlar – dilewarlygyň ýaňy-ýakynda dörän görnüşleri bolup, eýýäm köpmüňli auditoriýalary eýelediler. Bu in kyn žanrlaryň biridir. Sebäbi, bu ýerde märeke bilen göni gatnaşykda bolanynda ulanylýan serişdeleriň ornuna, täze ýollar gözlemeli bolýar. Şeýle çykyşlara gatnaşýanlar metbugat konferensiýasyna gatnaşýanyňkydan has köp derejede dilewarlyk sungatynyň tärlerini bilmelidir, ugur tapyjy bolmalydyr, has köp maglumatlary ýatda saklap, ony ýerlikli ulanyp bilmelidir.

Maksat ýörelgesi. Märekäni anyklamak – Gelejekki temany we çykyşyň görnüşini kesgitländen soň haýsy auditoriýada we nähili şertlerde çykyş etmeli boljakdygyna göz ýetirmeli. Onuň üçin şu aşakdakylary bilmeli:

1. Märeke barada umumy maglumat. Ýagny onuň sosial-demografik düzümini (synpy, professional, bilim, ýaş, jyns düzümi, haýsy partiýa degişli we ş. m.); olaryň birmeňzeşligini; diňleýjileriň umumy okuwa gelmeginiň sebäbini (intellektual, ahlaky ýa-da estetiki); olaryň ugur alýan ýörelgelerini we meýillerini; olaryň fiziki ýagdaýyny.

2. Umumy okuwýň bellenen wagty we ýeriniň şertleri çykyşy özleşdirmäge mümkinçilik döredýärmí;
3. Märekäniň çykyşyň mowzugyna garaýşyny; şu märeke üçinbu tema nähili derejede wajyp; çykyşyň temasy bilen ol nähili derejede tanyş, bu mowzuk barasynda maglumaty ol haýsy çeşmelerden alypdyr.
4. Märekäniň dilewara garaýşy: onuň dilewara garaşylaýmaly gatnaşygy; dilewar barada ol nämeler bilýär; dilewar olar bilen öň duşuşypmydy.

Şeýle taýýarlyk işiniň geçirilmegi çykyşyň özüni taýýarlamak ýagdaýyna esli derejede täsir eder. Mysal üçin, eger ýaşlaryň arasynda çykyş etmeli bolsa, onda örän ýiti, aýdyň we takyk maglumatlara üns berilýär. Durmuş tejribesini toplan ýaşulylaryň märekese üçin subutnamalaryň logiki taýdan sazlaşyklydygyna üns bermek gerek. Sabyrsyzlyk bilen garaşylýan märekä gelmek bilen, „borçlylykda“ gelen adamlaryň önünde çykyş etmegiň arasynda ägirt uly tapawut bardygyny hem ýatdan çykarmaly däl.

Tejribeli dilewar her gezek täze märekä özüni täzeçe „sazlaýar“. Märekäni gyzyklandyrýan zatlary bilmek bilen, hatda şolardan ugur aslyp, tejribeli dilewar ony öz çykyşynyň mowzugyna garamazdan gerekli ugra gönükdirip biler.

Maksada gönükdirmek-Adamyň ähli işlerinde boluşy ýaly, dilewaryň çykyşy hemişe haýsy-da bilsa bir maksada gönükdirilendir. Şonuň üçin özüniň gelejekki çykyşynyň maksadyny takýklamak gerek. Çykyşyň umumy maksadyna laýyklykda ol informasion (habar bermek), ýa-da yrmak häsiýetinde bolup biler. Şol bir wagtda hemişe maglumata ynandyрма bilen, yrma bolsa maglumat bilen jebis baglanşykly bolýar.

Maglumat beriji çykyş birnäçe talaplary ýerine ýetirmelidir: bilim we mowzugyň dersi barada düşünje bermek; çykyşyň işjeň meselä bagyşlanmagy we märekäniň isleglerini kanagatlandyrmagy. Ol syýasatyň, ylmyň, tehnikanyň, ýa-da

medeniýetiň häzirkizaman ýagdaýyny göz önünde tutmalydyr; çykyş märekäni terbiýelemäge gönükdirilmelidir, diňleýjileriň bilisigelijiligini we höwesekligimi oýarmalydyr.

Yrmak (uýdurmak) – bu garaýyşlary, gatnaşyklary üýtgetmeklige, ýa-da täzelerini döretmeklige gönükdirilen habardyr. Ynandyrmagy başarmak dilewarlyk sungatynyň esasydyr. Edil maglumat beriji çykyşda boluşy ýaly, yrmaga gönükdirilen çykyşda hem logiki deliller, ynandyryjy faktlar getirilmelidir. Şol bir wagtda şu çykyşda aňyň jümmüşindäki prosesslerine ýüzlenilýär.

Häzirkizaman psihofiziologik garaýyşlara görä ynanmak, uýmak mehanizmi çykyşyň täsiri netijesinde beýniniň ähli bardasynyň aktiwleşmegi bilen baglanşyklydyr. Beýnide dörän bu ýagdaý uzak wagtlap saklanyp galýar. Şeýle ýagdaýda subut etmeler tankydy elekden geçirilip adamyň garaýyşlarynyň sistemasyna girýär we onuň aňynda berkleşýär. Märekäni ynandyrmak- bu ony dilewar bilen razylaşmaga mejbur etmekdir, onuň garaýyşlaryny hut özüniňki ýaly kabul etdirmekdir.

Ynandyrmakdan başga-da dilewaryň çykyşynda kellä guýmak (wnuşeniýe) ýaly täsir edişiň, uýdurmanyň, yrmagyň görnüşleri ulanylýar. Haýsy-da bolsa bir pikiri kellä guýmak üçin dilewar öňi bilen duýgularyny, emosiýalaryny, märekäniň däp- dessurlaryny peýdalanýar.

Ynandyrmak bilen kellä guýmagy şahsyýete täsir etmegiň esasy görnüşleri hökmünde deňeşdirmek bilen W. M. Behterew (psiholog) şeýle ýazýar: „Söz bilen ynandyrma beýleki bir adama adatça öz logikasynyň güýji, berk subutnamalary bilen täsir edýän bolsa, kellä guýma – edil öýkünme ýaly psihik ýagdaýlary, ýagny ideýalary, syzmalary (çuwstwowaniý), duýmalary (oşuşeniý) gönüden-göni sapmak (geçirmek) (priwiwaniýe) üsti bilen täsir edýär. Şeýle ýagdaýda hiç hili subutnama-da, logika-da gerek bolmaýar”. Şol bir wagtda W. M. Behterew kellä guýmaklyk prosessiniň „şony

kabul edip alýan adamyň erkiniň (ünsüniň) gatnaşmazlygynda-da..., hat-da onuň kellä guýulýan pikire açyk aňynyň hem ýetmeýän halatynda bolup geçýär”- diýip belläpdi.

Yiti, aňk ediji faktlar, sitatalar, illýustrasiýalar we ş. m. hem belli bir derejede uýduryjy güýç hökmünde çykyş edip bilerler. Dilewaryň abraýy hem uýduryjy täsir ýetirip biler.

Dilewaryň çykyşynyň geçýän wagtyndaky ýagdaý hem uýduryjy, kellä guýma netijeliligini döredip biler. W. M. Behterewyň aýtmagyna görä: „Erkin hereketiň çäklendirilen mahalynda ähli üns dilewaryň sözüne gönükdirilýär, dymdyrlyk döreýär. ...Şonda dilewaryň sözi märekedäkileriň her biriniňulagynda ýaňlanýar, onuň aňyna kuwwatly täsir edýär“.

Uýdurmak, kellä guýmak wagtynda beýniniň bardasynyň çäklije böleginde güýçli gyjyndyrma prosessi, şol bir wagtda onuň beýleki böleklerinde bolsa, togtatmak prosessi bolup geçýär. Uýdurmak döwründe gazanylan effekt soňy bilen täsir etmegiň beýleki çäreleri bilen berkidilmese, ýa-da uýdurylan zat indiwiidiň garaýyşlarynyň umumy ulgamyna ters gelse, onda beýniniň bölekleriniň gyjynmasy we togtatmagy gowşaýar. Aýratyn halatlarda bu effekt doly ýoga çykyp biler. Öň bellenip geçilişi ýaly, ýetginjekleriň, marginal toparlaryň dünýägaraýyşlary ýeterlik giň bolmaýar, olaryň beýnisiniň bölekleriniň gyjynmak we togtatmak derejesi ýeterlik berk däl. Şeýle ýagdaýlaryň beýleki sosial toparlaryň birnäçe wekillerine, aýratynda syýasy bilimleri az bolan adamlarda-da ýüze çykýan wagty az däl. Şondan syýasy işgärler giňden peýdalanyp, öz syýasatynda göýberilen ýalňyşlyklaryndan ýeten zyýany başgalaryň üstüne atmak üçin peýdalanýarlar. Mysal üçin, öz ýalňyşlyklary netijesinde ýurduň ykdysadyýetiniň ösmeýändigini, halkyň maddy hal ýagdaýynyň agyrdygyny beýleki ýurtlaryň duşmançylykly syýasaty bilen düşündirmäge çalyşýarlar. Şonuň üçin halkyň milli duýgularynda oýnaýarlar, beýleki halklar bilen taryhda bolan, ýa-da toslanyp tapylan gapma-garşylyklar barada yzygiderli

zyygiderli wagyz döwürlerinde gurýarlar. Ilat öňkilere ynanmany bes etse, täze faktlar, wakalar öňe sürülýär. Emma bu ýagdaý uzak wagtlaýyn netije berip bilmeýär. Tiz wagtdan ilat häkimiýetiň sözüne ynanmagy bütinleý ret edýär. Sebäbi ynandyрма, ynanç ýeterlik derejede uzak wagtlaýyn häsiýetde bolsa, uýdurmak, kellä guýmaklyk onuň tersine- durnuksyz, ýüzleý häsiýetde bolýar.

Belli bir hereketlere çagyryan, ýagny gönükdiriji çykyş hem uýdurmagyň bir görnüşidir. Ol diňleýjileriň duýgularyna esli derejede täsir edýär, psihiki syzyjylygyny, özleşdirmesini, gapma-garşylyk, göreş, howp, gahar, ýigrenç duýgularyny oýarýar. Diňleýjilerde dilewaryň çagyryşyna seslenmäge isleg döredýär. Ine, edil şu esasda-da entuziastlar, watançylar, fanatlar, topalaňçylar, gozgalaňçylar, ynklapçylar, talaňçylar döreyärler.

Maglumat, ynandyрма, uýdurma, gönükdirme köplenç bir-biri bilen ulaşyp gidýärler. Ynandyрма gönükdirilen çykyşlaryň köpüsi aktiw herekete girişmäge itekleýär. Şol bir çykyşda dilewar märekä maglumat berip-de, ony ynandyryp-da, haýsydyr bir herekete çagyryp-da biler. Mysal üçin, patyşa Russiýasy döwründe serhoşlyga garşy göreş jemgyýetlerinde işleýän ynklapçylar ilata aragyň zyýanyny düşündürmek bilen bir hatarda oňa hökümet ilaty bilgeşleýinden serhoş ýagdaýda saklap, özüne garşy göreşden sowjak bolýar diýen pikiri hem, ýagny hökümete garşy ýigrenç duýgusyny ýaýradypdyrlar.

Şonuň üçin märekä täsir etmegiň hiç bir görnüşini äsgermezlik etmeli däl, ýa-da olary bir-birine gapma-garşy goýmaly däl. Şol bir wagtda, olary garyşdyrmak, täsir etmegiň bir görnüşiniň ýerine beýlekisini ulanmak hem bolmaýar. Mysal üçin, syýasy göreşde diňe informasiýa bilen çäklenip, ynandyrmany, uýdurmany, ýa-da göni gönükdirmäni ulanmasaň, öz maksadyňa ýetmek mümkin däl.

Şonuň üçin, ynandyrmagy uýdurмага garşy goýup bolmaz. Belli bir manyda, hatda gowy beýan edilen pikiriň

logikasynyň özi hem diňleýjileri jadylaýar, olaryň özlerini anyk we aýdyň netijelere itekleýär. Görnüşi ýaly, ynandyrmanyň hem uýdurma ukyby bardyr.

Çykyşyň maksadyny kesgitlemek bilen onuň ähtimal bolan täsir ediş derejesini takyklamak gerek. Bir halatda dilewaryň çykyşy märekäniň aňynda ornaşan ol ýa-da beýleki ynamlaryny, kesgitlemelerini, ýörelgelerini güýçlendirmäge ýa-da gowşatmaga gönükdirilip biler. Beýleki bir ýagdaýda, çykyş öz öňünde diňleýjileriň töwerekdäki hakykata bolan düşüňjeleriniň gatnaşyklarynyň sähelçe üýtgetmegini gazanmaga gönükdirilýär. Başga bir halatda – diňleýjileriň şol garaýyşlarynyň düýpgöter üýtgetmek maksady goýulyp biliner. Bir söz bilen aýdylanda, her bir çykyşyň netijeliligi diňe onuň dilewaryň öz öňünde goýýan maksadynyň ýerine ýetiriliş derejesi bilen kesgitlenýär. Şol bir wagtda bir zady, ýagny adatdan daşary ýagdaýlarda (mysal üçin ynklaplar döwründe) diňe örän ukyply dilewar märekäniň ynamlaryny üýtgetmegi başaryp bilendigini ýatdan çykarmaly däl. Taryhyň sapaklarynyň görkezişi ýaly, şeýle netijeleri diňe ynklabyň beýik dilewarlary gazanyp bildiler.

Adaty ýagdaýlarda häzirkizaman adamynyň dünýägaraýşy, ynanç we gymmatlyklar ulgamy onuň uzak wagtlap okadylmagy we ideologik taýdan terbiýelenmegi netijesinde emele gelýär. Şonuň üçin, ol ulgamy üýtgetmeklik örän köp tagallalary talap edýär. Şony göz öňünde tutmak bilen dilewar öz öňünde diňe amala aşyryp boljak maksatlary goýmalydyr. Eger-de şu şerti bozsa, ol märeke tarapyndan masgaralanyp-da, düýt-müýt edilip-de, ýa-da dilewaryň garşy durýan syýasy güýçleriniň eline ony jezalandyrmak üçin berilip-de biliner.

Çykyşyň umumy maksady bilen bir hatarda dilewar özüniň takyk maksadyny hem kesgitlemelidir. Ol diňleýjileriň dilewardan nämäni bilmelidigini, nämä göz ýetirmelidigini, nämä etmelidigini özi üçin takyk anyklamalydyr. Çykyşyň

anyk maksady dilewaryň ilkinji sözlerinden diňleýjilere mälim bolmalydyr. Eger-de diňleýjiniň ähli güýji dilewaryň niýetini bilmeklige sarp edilse, dilewaryň aýdýan zatlarynyň näme üçin gerekdigini bilmek üçin yzly-yzyna goňşularyna sorag bermeli bolsa, onda dilewaryň çykyşy diňleýjä gönükdiriji täsir ýetirmez.

Adatça diňleýjilere çykyşyň hem umumy, hem takyk maksady habar berilýär. Emma, ynanç döretmäge gönükdirilen çykyşda takyk maksat daşyňdan, sesli aýdylmaýar. Dilewar öz çykyşynyň bütin dowamynda märekäni şol maksady düşünmäge çekip eltýär.

§ 4. Çykyş etmek üçin maglumat toplamak

1. Dilewaryň öz şahsy düşüňjeleri we tejribesi. Çykyşyň temasy we görnüşi anyklanandan soň, onuň öňde goýlan maksady aýdyň bolýar, soňra dilewar öz geljekki çykyşynyň esasy ugurlaryny belleýär. Ol entek maksatnama däl. Sebäbi maksat bu toplanan we üstünde işlenen maglumatlary ýerleşdirmegiň tertibidir. Bellenen esasy ugurlarda (ahemada, nusgada) bolsa dilewaryň pikir ýoretmesiniň esasy basgançaklary, tapgyrlary bellenilýär. Şonuň üçin onuň görnüşi, deslapky häsýetde bolup biler. Çykyşyň çyzysy (shemasy) esasy ugurlary çykyş üçin maglumatlar toplamakda işçi guraldyr. Maglumatlar, maglumatlar toplamak üçin dilwar örän köp dürli çeşmelerden peýdalanyň biler. Olar esasy indiki toparlara bölmek bolar:

2. Resmi (halkara, döwlet, jemgiýetçilik), ylmy organlaryň we guramalaryň resminamalary.

Olar takyk faktlara, wakalara, hadysalara umumy ynsanýet, milli döwlet nukdaý nazaryndan baha berilişine kesgitlemek üçin gerekdir. Halakara jemgiýeti ýa-da bir döwlete ykrar edilen bu resminamalar her çykyşyň esasynda goýulýan aňyýet-nazarýet bazadyr. Şol meseleler boýunça

dilewaryň düşüňjesi bilimleri näçe giň we çyň bolsa şonçada ol özüniň diňleýjilere, märekä ýüzlenmesini oýlansykly guramagy başarar. Şonuň üçin her bir dilewar adamzat jemgiýetiniň ösüş ýollary barada düýpli düşüňjelere eýe bolmalydyr, özüni gyzyklandyrýan mesele boýunça soňky bolup geçen özgerişler bilen yzygiderli gyzyklanmalydyr. Syýasy meseleler bilen gyzyklanýan dilewar hökmany suratda BMG-nyň, onuň sebitleýin we ýöriteleşdirilen organlarynyň işi bilen yzygiderli gyzyklanmalydyr. Ondan başgada Türkmenistanly syýasy dilewar Ýewropada howupsyzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň (OBSE), yslam konferensiýasy guramasynyň (YKG), arap agzybirliги guramasynyň (AAG), Garaşsyz döwletleriniň arkalaşygynyň guramasynyň we ş.m. (GDA), goşulşmazlyk hereketiniň NATO-nyň, soňky insisiwalary, resminamalary bilen hökman tanyşyp, durmalydyr. Elbetde OPEK, HBF halkara rekonsuktruksiýa we ösüş banky YHG ýaly halkara sebitleýin ykdysady guramalarynyň işiniň dünýä üçin uly ähmiýete eýedigini ýatdan çykarmak bolmaz. Ylmy tehniki ösüş meseleleri bilen gyzyklanýan dilewarlara bolsa ylmyň we tehnikanynyň soňky gazananlary, olaryň jemgiýete edip biljek täsiri barada giňden gyzyklanmak gerek. Alymalryň, tehnoloklaryň soňky halkara kongreslerinde ygılan edilen maglumatlary hem çintgäp öwrenmelidir. Aýratyn döwletlerde şol sanda Türkmenistanda bolup geçýän wakalara düşünmekde bu ýurtlarda döwlet organlary tarapyndan kabul edilen kanunlar, kararlar, jemgiýetçilik guramalary, hereketleri tarapyndan kabul edilen kararlar, olaryň liderleriniň cykyşlary baý maglumatlar berilýär.

Görnüşi ýaly bu ugurda dilewaryň özünde ägirt möçberdäki maglumatlary özleşdirmek meselesi durýar. Bu işleri aňsatlaşdyrmak üçin dilewar dürli maglumatlary (sprawçnikleri) görkezjileri, mowzuklary toplumalry giňden ulanmalydyrlar.

3. Dilewaryň öz şahsy düşüňjeler we tejribesi.

Eder-de dilewar çykyşynyň mowzugyna degişli öz şahsy düşüňjelerini, bilimlerini, tejribesini giňden ulansa, onda onuň çykyşy has çuň manyly, janly we ynandyryjy bolup çykar.

Çykyşda dilewaryň şahsy durmuş tejribesi bilen baglanşdyrylan söhbet onuň täsirliligini güýçlendirýär. Dilewary märekä ýakynlaşdyrýan özrara gatnaşyk has-da jebisleşýär. Öz gözün bilen gören we başdan geçiren zatlaryň baradaky gürrüň örän oýlanşykly saýlanylyp alynan onlarça subutnamalardanam argumentlerdenem has emossanal täsirli bolup, diňleýjilere örän güýçli täsir edýä. Başdan geçirenlerini ýatlamak bilen dilewar şol wakalary öz aňynda täzeden diletýär, şolra öz garaýşyny beýän edýä. Onuň garaýyşlary bolsa diňleýjiler tarapyndan has işjeň özleşdirilýär. Dilewar öz duýdularyny, syzyşlaryny diňleýjilere ýokuşdyrýar, gürrüň beren wagtynda dilewar wakany näçe aýdyň, ýiti we joşgunly beýan etse, şonçada onuň märekä eden täsiri güýçlenýär.

Sonuň üçin mozuk boýunça maglumatlar toplan wagtynda onuň üçin öz şahsy tejribäňden nämeleri ulanyp boljakdygy barada örän güýçli oýlanmak we saýlap almak zerur. Soňy bilen ýatdan çykmazlyk üçin olary ýazga geçirmek gerekdir. Eger-de öz şahsy tejribäň entek ýeterlik bolmasa, onda beýleki adamlardan eşiden zatlaryny gürrüň bermek bolar. Kābir dilewarlar başgadan eşidenlerini, hat-da, hamala, hut öz başyndan geçiren hadysasy ýaly edip, gürrüň berýärler.

4. Dilewaryň diňleýjiler bilen şahsy duşuşyklary.

Bu belli bir diňleýjiler toplumynyň önünde çykyş etmezden oň toplanmaly. Olar bilen gös göni baglanşykly faktlaryň, maglumatlaryň toplanýan iň wajyp çeşmesidir. Tejribeli dilwar elbetde öz ýurdundaky, etrabyndaky kärhanasyndaky, edarasyndaky ýagdaýy ýeterlik derejede gowy bilýär. Öz diňleýjileriniň durmuşy bilen-de tanyşýar, olaryň bähbitleri, gyzyklanýan meseleleri, aladalary we ynmtlyşlary

onuň üçin ýat bolmaýar. Şoňa seretmezden nobatdaky çykyşa taýýarlanýan wagtynda ol hökman ýene-de täze maglumatlary toplaýar, olary deňeşdirýär, derňeýär, umumylaşdyrýar. Öz bilimlerini çuňlaşdyrmak we barlap görmek üçin adamlar bilen hökman gürleşip goryär.

5. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, kitaplar.

Öň birnäçe gezek belläp geçişimiz ýaly, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri dilewar üçin örän köp dürli gündelik we şol bir wagtda çuň manyly maglumatlaryň tükeniksiz çeşmesidir. Olaryň hemmesi dilewaryň mowzugyna laýyklykda ulanylyp biliner. Iň täze maglumatlary habarlary, elbetde radio we telewidenýadan, internetden bilmek bolýar. Şonuň üçin her bir dilewar radionyň we telewideniýanyň özüni gyzyklandyrýan mowzuklar boýunça hemişelik gepleşiklerini (Watan, Giç ýagşy, we. ş.m) diňlemelidirler we seretmelidirler. Diňleýjilere has ýakyn bolan gündelik maglumatlary ýerli radiodan we telewidenýadan bilmek bolar.

Dokmental kino telewizýon reportažlar daşary ýurtlarda we ýurtda bolup geçýän wakalar barada örän özüne çekiji, ýiti, ýatdda galdyryjy owazlarda düşüňjeler döredýär.

Çykyş taýýarlananda metpugatdan alynan maglumatlardan giňden ulanmak bilen çykyş mahalynda dilewar olary täzelik hökmünde görkezmeli däl. Sebäbi onuň diňleýjilerde şol maglumatlar bilen tanyş bolmagy mümkin. Tejribeli dilewaryň özünde dürli mesele şol täzelikleri teswirlemek, beýleki, öňden ýüze çykan we soň bolup biläýjek hadysalar bilen özara gatnaşygyny täsirini açyp görkezmekden durýandyr.

Gazetler dezgiler, braşular, kitaplar we ş.m. örän köp möhüm maglumatlaryň çeşmesidirler. Her bir dilewar öz ýurtda çykyan gazetleri we materiallary bilen günün-gününde gyzyklanmalydyrlar, tanyşmalydyrlar. Türkmenistanda her bir özüni medenýetli hasap edýän adam „ Türkmenistan“ we „ Нейтральный Туркменистан“, “Watan”,

“Nesil”, “Halk sesi”, “Esger”, “Türkmen sesi” “Edebiyat we sungat” “Şöhbetdeş” we beýleki gündelik gazetlerini. “Diýar”, “Garagum”, “Gurbansoltan eje”, “Возрождение” ýaly we ş.m. dergileri yzygiderli okamalydyrlar.

Dürli mowzuklar boýunça çykyş taýýarlaýan adamyň hökman häzirki zaman we nusgowy, milli we dünýä halklarynyň çeper eserlerini gňden peýdalanmagy gerekdir. Olar ýiti, ýatdan çykmaýak owazlaryň, jemgiýetçilik durmuşynyň örän köp ugurlary boýunça gyzykly maglumatlaryň egisilmez çeşmesidir. Çeper edebiýaty gowy bilýän dilewaryň çykyşlary hemişe örän täsirli we ynandyryjy bolýar.

Öz ene dilini näçe gowy bilsedfe dilewar diliň, sözleşişň kadalary barada sözlükleri hemişe ulanmalydyr, bu mesele barada sözleşiş medenýeti diýen mowzukda has giňden durup geçeris.

§5. Dilewaryň çykyşynyň yzygiderliligi, sazlaşygy we onuň meýilnamasy

Çykyşyň yzygiderli–sazlaşykly gurluşy. Çykyşyň mowzугy we maksady anyklanandan soň, çeşmeleriň üstünde işlenenden soň, maglumat toplanandan soň materialy nähili ýerleşdirmeli, nämeden başlap näme bilen gutarmaly diýen sorag ýüze çykýar. Bu bolsa çykyşyň sazlaşyk-logiki taýdan anyklanmagy diýmekdir.

Çykyş taýýarlananda logikanyň kanunlaryndan ugur almak gerek. Diňe şolaryň kömegi bilen haýsy-da bolsa bir pikiriň dogrudygyny subut edip, märekäniň belli bir netijelere gelmegini gazanmak bolar.

Çykyşa taýýarlanýan wagty dilewar özüni diňleýjileriň ornuna goýup görmelidir, çykyşyň esasynda olaryň pikiriýöretmelerini göz önüne getirmelidir. Çykyşda beýan

ediliş ýoluň ugrunda duş gelýän päsgelçilikler göz önünden tutulmazdan göni bellenen nokada barylмага meňzemelidir.

B.

B.

A.

A.

Bu bolanok

şeyle bolmaly

Çykyş logikanyň kanunlaryna doly gabat gelse, onda diňleýjiler ony gyzyklanma bilen diňlärler. Ol bolsa meýilnamanyň düzülmegi we şonuň esasynda çykyşyň gurulmagy bilen gazanylýar. Meýilnamanyň esasynda gurulmadyk çykyş proyeksiz gurulan jaýa meňzeýär. Tejribeli dilewar öz çykyşyny hamala „daşyndan oýlanýan“ ýaly edip gurýar. Emma onuň kellesinde şol çykyşyň meýilnamasy öňden düzülýär. Tejribesiz, ýaş dilewar hökman meýilnama esasynda öz çykyşyny gurmalydyr. Emma meýilnamada gaty bir ownuk bölümler bolmaly däl. Sebäbi ol diňleýjileriň kellesini bulaşdyrmagy mümkin, sebäbi olar bölümleriň arasyndaky özara gatnaşyklara düşüňip bilmezler.

Meýilnama düşüňjeleri bölmek hakynda logikanyň kanunlaryna boýun egmelidir. Eger çykyşyň temasy umumylyk diýip hasap etsek, çykyşyň bölümleri umumylygyň düzüminiň agzalary hökmünde seredilmelidir.

Umumylyk – Tema

GİRİŞ				ESASY BÖLÜM						N
BÖ -				LÜMÇE -			LE			
O	W	N		U K	BÖL		ÜMÇ	E		

Tema bölünende logiki ýalňyşlyklar göýbermezlik üçin aşakdaky 4 düzgüni göz önünde tutmaly:

1). Bölümler umumylyga deň bolmaly. Ýagny, bölümleriň jemi umumylygyň (tema) daşyna-da çykmary däl, umumylykdan kem-kem bolmaly däl. Bu düzgün bozursa temanyň bir problemasy açylman galar, ýa-da temanyň daşynaçykar.

2). Bölmeklik umumy bir esasyda (alamat esasynda), ýagny ýa taryhy ýa-da mesele esasynda geçirilmeli. Eger bu esasy bozursa ol logiki taýdan dürlilige, ýagny bulam-bujarlyga elter.

3). Bölümler bir-birleri bilen gabat gelmeli däl. Ýogsam ol gaýtalanmalara we düşünmezlige elter.

4). Bölünmek zygiderli bolmalydyr. Ýagny bölümler bir-biriniň üstüni doldurmalydyr. Uly bölümlerden kiçi bölümçelere geçmeli, olaryň üstünden böküp geçmeli däl.

Giriş, esasy bölüm we netije bitewi umumylygy emele getirmeli we dilewaryň esasy maksadyna gulluk etmeli. Şol bir wagtda çykyşyň her bir bölümi diňe özüne mahsus bolan wezipeleri ýerine ýetirmeli.

Giriş we netije. Dilden ýa-da ýazuwdan beýan edilýän her bir çykyşda Giriş diňleýjini ýa-da okyjyny habaryň mowzugy bilen tanyşdyrýan başlangyçdyr. Ondan başga-da Giriş ullakan psihologik wezipäni ýerine ýetirýär. Çykyşyň üstünlikli geçmeginiň köp bölegi girişiň gowy bolmagy bilen baglydyr.

Girişde dilewar aşakdaky maksatlary öz önünde goýmalydyr:

- diňleýjileriň gyzyklanmasyny döretmek we ünsüni tema çekmek;
- diňleýjiler bilen gatnaşygy ýola goýmak we olaryň ynamyna girmek;
- çykyşyň diňlenmegi üçin amatly psihologik şertler döretmek;
- çykyşyň meýilnamasyny beýan etmek.

Bu meseleleri çözmek aňsat däl. Onuň üçin diňleýjileriň ýagdaýyna gowy düşünmek we şoňa laýyklykda diňleýjilere täsir edip biljek degişli serişdeleri saýlap almak gerek. Kä halatda, aýratyn-da okuw jaýlarynda diňleýjiler umumy okuwlarda „gerk-gäbe doýan“ bolýar. Olaryň gyzyklanmasyny „oýarmak“ üçin örän köp güýç goýmak gerekdir. Girişi diňlän wagty diňleýji „çykyşa üns bermelimi ýa-da başga iş bilen meşgul bolmalymy“ diýen meseläni özi üçin çözüär.

Märekäniň ünsüni özüne çekmek üçin ýüzlenmäni ulanyp bolar. Dabaraly, ruhybelentlik bilen ýüzlenmek (ýoldaşlar, jenaplar) märeke bilen aragatnaşygy ýola goýmaga mümkinçilik döredýär. Ýüzlenmäniň görnüşi märekäniň düzümine, ýagdaýa bagly bolmaly. „Hormatly ýoldaşlar“ (kärdeşler, ylmy geňeşiň agzalary) resmi ýüzlenmedir. Tolgunmaklyk, hormatlamak söýgi, raýdaşlyk, duýgularyny „doganlar“, „dostlar“, „atalar“, „eneler“ diýen sözler bilen aňladylýar.

Märekäniň ünsüni özüne çekmek üçin lenji çykan sözlerden däl-de, haýsydyr bir köp ulanylmaýan, üýtgeşik sözden başlamak gerek. Dilewaryň ilkinji sözleri diňleýjileriň ünsüni özüne çekýän „çeňňek“ hökmünde hyzmat edýär. Şonuň üçin ol sada, düşnükli we gyzykly bolmalydyr. Ol durmuşdan bir waka, üýtgeşik bir hadysa, täsinlik, geňlik bolup biler. Ilkibaşda ol tema bilen baglanşykly däl ýaly görünüp, emma garaşylmadyk görnüşde şol tema bilen baglanyşdyrylmalydyr. Bu örän çylşyrymly, döredijilikli iş. Şonuň üçin ony gaty oýlanşykly ulanmak gerek.

Märekäniň aýratynlyklaryna, çykyşyň temasyna, görnüşine, ýagdaýa laýyklykda dürli giriş sözi ulanylýar. Gadymy dilewarlar bir mowzuk boýunça-da birnäçe giriş sözünü taýýarlapdyrlar we olary ýat tutupdyrlar.

Märekäniň öňünde çykyş hemişe täzeçe, üýtgeşik bolmalydyr. Ony gazanmak üçin birnäçe usullary ulanyp bolar:

- dilewar bilen bilelikde tolgunmany gazanmak. Mysal üçin, “düýn agşamara sagat 6-da men bir üýtgeşik wakanyň şaýady boldum...” Bu märekäniň ünsüni özüne çeker.
- ýagdaýyň gapma-garşylygyna ünsi çekmek. “1941-nji ýylyň dekabrynda Sowet Soýuzy nemeslerden ýenilmegiň öň ýanyndady, şol bir wagtda ol güýç toplan, faşistleriň uruşda ýenilmegi edil şol wagt, Moskwanyň eteginde başlanypdy.
- adamlaryň gündelik bähbitlerine ýüzlenmek. “Doganlar, daş-töweregiňize göz aýlaň, sizi parahorlar, ogrular, haramzadalar gurşap alyp, siziň ganyňyzy sorup ýatyrlyr”.
- degişme äheňinde bellik. Ony dilewar märekäniň özüne gowy, dostlukly garşylandygyna gözi ýetýän wagtynda ulanmak bolar. Emma degişme ýerlikli we seýrek ulanmalydyr. Sebäbi degişmäni köp ulanýan dilewara märeke salykatsyz adam, masgarabaz hökmünde garaýar.
- meseläni goýmak görnüşinde. ”Şu gün men siziň bilen biziň ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň çözülmelik meseleleri barada gürrüň açmakçy”.
- belli bir wakalara, wagta, ýere märekäniň ünsüni çekmek. ”Biz häzir her bir türkmen üçin mukaddes ýerde durus”.
- Atly, abraýly adamlara salgylanmak. Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy türkmen- türk gatnaşyklary barada “ Biz bir halk, iki döwletdiris”- diýip belleýär.
- Hemmelere belli çeşmelere, kitaplara, dokumentlere salgylanmak. “Düýn telewizorda Watan programmasynda şeýle maglumatlar getirildi”.

- Öz garşydaşynyň aýdan, ýazan sözlerini gaýtalap, ony deňeşdirmek we tankytlamak.
- Dilewaryň öz –özüne salgylanmagy. “Ynha siziň öňüňizde resmi gazetleriň gije – gündiz guma–zibile garýan adamy, men durun”.
- Çykyşyň maksadyny we mazmunyny gysgaça beýan etmek. Bu usul märekäniň dilewary diňlemäge taýýardygy anyk mahaly, mysal üçin, ýygnakda, Wuz umumy okuwlarda ulanylyp biliner. Bu ýagdaýda sadalyk, tebigylyk, işewürlük esasy orun tutmalydyr.
- Garşydaşyň şahsyýetine ýüzlenip jogaby öz–özünden düşnükli soraglar bermek.” Amanow, sen haçana çenli öz gara nebsiň ugrunda çapyp, garamaýak halkyň diş-dyrnak bolup gazananyny jübüne urup ýörjek?” Şeýle ýüzlenmäni S. Türkmenbaýy giňden ulanýar.

Gadymy dilewarlar girişiň üç görnüşini tapawutlandyrypdyrlar. 1) **Emeli**-girişde dilewar diňleýjileri temanyň esasy mazmunyna geçmäge taýýarlaýar. 2) **Tebigy**-hiç bir taýýarlyksyz göni mowzugyň mazmunyna geçýär. 3) **Duýdansyz**-haýsyda bir wakadan tolgunan dilewar garaşylmadyk ýagdaýda öz duýgulary barada söhbetden başlaýar.

Giriş sözi döredijilikli häsiýetdedir. Ol dilewaryň çykyşa taýýarlanýan wagtynda işlenip düzülýär. Ýöne welin ol soň, garaşylmadyk wakanyň bolup geçmegi, dilewara öň belli bolmadyk habaryň ýüze çykmagy bilen özgerdiligini biliner.

Giriş sözi soňky beýan ediljek habarlar bilen mazmuny we görnüşi boýunça utgaşykly, sazlaşykly bolmalydyr. Gyzykly başlap, soň guraksy, lenç edilen sözler bilen çykyş edilse märeke bilen gatnaşyk derrew üzüler.

Tersine, çykyşyň mazmuny barha çuňlaşsa, joşgunlylyk barha güýçlense dilewaryň çykyşynyň üstünlik gazanjakdygy gumansyzdyr.

Girişin ilkinji sözleri ýönekeý, gysga bolmaly. Çylşyrymly, uzyn sözlemler diňleýjini derrew ýadadýar. Eger ýagdaýa mümkinçilik berse, onda çykyş ýuwaşjadan başlanyp, gitdigiçe has güýçli, çalt we joşgunly bolmalydyr.

Egerde dilewar özara baglanşykly birnäçe umumy okuwa bilen çykyş etjek bolsa, ol birinji çykyşa aýratyn-da ykjam taýýarlanmalydyr. Ýogsam ol soňky mowzuklaryna diňleýji tapmazlygy-da mümkin.

Netije we giriş sözi çykyşyň çarçuwasy (obramlenie) bolup hyzmat edýär. Dilewaryň netijesi diňleýjilerde indi şu zat barada aýdara zat ýok diýen düşünje döretmelidir. Çykyşy edil başlanyşy ýaly aýgytly gutarmak gerek. Çykyşy uzaga çekmeklik – bu diewaryň sowatsyzlygynyň alamatydyr. Sebäbi ol diňleýjileriň mümkinçiliklerini göz önüne getirip bilenok. Dilewar özüniň çykyşyny gutaýandygyny birnäçe gezek aýdyp ýene-de dowam etdirse, ol diňleýjileriň arasynda öz abraýyny ýitirýär. Şol bir wagtda sözlemi gutarman birden çykyşy gutarmak hem erbet häsiýetdir.

Edil giriş sözi ýaly, netije-de önünden taýýarlanmalydyr. Netije önän tebigy bolup, ýalan ruhybelentlikden gaça durmalydyr. Çykyşyň beýleki bölekleri ýaly, netije-de belli bir maksatlara gulluk edýär. Ol çykyşyň görnüşine, ýagdaýyň aýratynlyklaryna bagly bolmalydyr. Netije aşakdaky maksatlara hyzmat edýär.

- aýdylanlary jemlemek, çykyşyň diňleýjilere eden täsirini berkitmek we güýçlendirmek;
- märekanîň önünde belli bir meseleleri goýmak, we olary haýsy-da bir işe gönükdirmek.

Ol maksatlara dürli usullar bilen ýetilýär. Olaryň birnäçelerini agzalyň:

- 1) Çykyşyň esasy meselelerini ýa-da olardan gelip çykýan netijelerini gysgaldylan görnüşde gaýtalamak.
- 2) Çykyşyň mazmunyny önän gysga görnüşde jemlemek we diňleýjileriň önünde esasy çözülmeli meseleleri goýmak. Bu

ýerde ýatda galýan aforizmleri, ýörgünli aňlatmalary, sytatany we ş.m. ulanmak ýerlikli.

3) Öz pikiriňi doly aýtmakdan saklanyp, diňleýjileri haýsydyr bir hereketleri etmegiň ýollaryny agtarmaga çagyrmaklyk.

4) Mundan bu ýana ösüşiň mümkinçiliklerini görkezmek (ýeňiş, üstünlik, yza galmaklyk we ş.m.)

5) Mysal getirmek – ýagny aýdylanlary suratlandyrmaga gönükdirilen mysal, sitata, göçme manyly söz ulanmak. Şeýle netije diňleýjileriň ýadynda uzak wagtlaý saklanyp galýar.

6) Şygar – bu märekä güýçli täsir edýän serişdedir. Şygarda maksat örän gysga we gujurly aňladylýar we diňleýjileri haýsydyr bir hereketlere çagyryýar, jebisleşdirýär. Emma şygar gaty oýlanşykly ulanylmalydyr. Eger-de ol çykyşynda diňleýjileriň şygary kabul etmegine taýýar edip bilmedik bolsa, onda ol boş gürrüňe öwürüler.

Çykyşyň esasy bölümi. Çykyşyň esasy böleginde mowzuk hemmetaraplaýyn açylyp görkezilýär. Esasy bölekde diňleýjilere anyk maglumatlar habar berilip, olary ynandyrmak we haýsydyr bir hereketler etmeklige iteklemek göz önünde tutulýar. Bu maksat diňe dilewar çykyşyň бүтін dowamynda diňleýjileriň ünsüni durnukly özüne jemläp bilen mahaly ýerine ýetirilýär. Dilewar diňleýjileriň pikirini öz islän tarapyna ugrukdyrmaga çalyşmalydyr. Esasy bölümiň logiki gurluşy örän aýdyň bolmalydyr. Çykyşda bir kesgitleme beýlekiden gelip çykmalýdyr. Okyjydan tapawutlylykda diňleýji ünsden düşen zada täzedan gaýdyp gelip bilmeýär. Şonuň üçin çykyşda esaslaryň we netijeleriň tutuş zynjydyňa meňzemegini gazanmak gerek. Olaryň birinden beýlekisine geçilende her gezek diňleýjileriň ünsüni täze esasa we netijä ugrukdyrmalydyr. Şol geçişniň usullary hem her gezek täze bolmalydyr.

Biz ön ünsün durnuksyz bolýandygy barada belläpdik. Eger çykyş uzak dowam etse, onda onuň her bir bölümi 10-15 minutdan köp dowam etmeli däldir. Eger-de bölümlerden

bölämlere geçiliş aýyl-saýyl bolmasa, onda gyzyklanma peseler. Çykyşyň esasy bölüminiň sazlaşygy mazmunyň belli bir derejede gyzyklandyрма döretmelidir. Diňleýjiler öz ýanlaryndan „näme üçin“, „indi näme bolar“ diýen soraglara jogaba garaşmalydyrlar. Dilewaryň çykyşy bolsa şol soraglara jogap bermelidir. Ony dürli usullar bilen gazanmak mümkin. Mysal üçin, halkara ýagdaýy barada umumy okuwyň başynda dünýädäki bolup geçýän wakalary dürli faktlaryň çylşyrymly toplумы hökmünde görkezip bolar. Hakykat ýüzünde garamaýak ilat ony şeýlelikde-de kabul edýär. Soňra, ädimme-ädim bulaşyk ýumagyna çöşgeläp, olaryň içki logikasyny we özara gatnaşygyny açyp görkezmek, şeýdibem halkara ýagdaýyň aýdyň suratyny görkezip bolar.

Çykyşyň maksadyna we görnüşine baglylykda dürli usullar ulanyp bolar.

1) **Induktiv (lat. Inductio – gönükdirme) usuly.** Bu pikirini aýratyn hadysadan umumy hadysany, üýtgeşik wakadan umumy düzgüni bilmeklige iteklemek. Bu usul gadymy wagtlarda döräpdir. Onuň ulanylmagy düşnükli, sada we ynandyryjy bolýar. Bu usuly ulanmak bilen dilewar faktlaryň we wakalaryň logikasy esasynda hat-da öz duşmanlaryny-da ynandyryp biler.

Pikirýöretmäniň usuly hökmünde induksiýa doly we doly däl görnüşde bolup biler. Doly induksiýa usuly seredilýän hadysa degişli ähli bilimleri uçdantutma derňäp umumy netije çykarylýar. Onda logiki subutnamany ret etmek mümkin bolmaz. Emma hakykat ýüzünde, aýratyn-da jemgyýetçilik durmuşy babatda şeýle derňew geçirmek düýpgöter mümkin däl.

Şonuň üçin çykyşda köplenç doly däl induksiýa usuly ulanylýar. Şeýle usulda bizi gyzyklandyryan waka barada käbir, iň esasy faktlaryň esasynda netije çykarylýar. Emma şeýle usul ulanylanda käbir bölek-bücek, ýüzleý synlamalaryň netijesinde ýalňyş netijelere geçmek bolar. Mysal üçin,

Moskwada bir aýal üç sany uzyn boýly türkmeni görüp, „ähli türkmenler uzynak ekeni“- diýen netijä gelýär.

Ýene bir ýalňyşlyk logikada „şondan soň, diýmek şol sebäpli“- diýen formula bilen aňladylýar. Mysal üçin türkmen öýüne del adam gelenden soň çaga kesellese, onda „sonuň gözi degdi“- diýen netijä gelinýär. Ýa-da talyp okuwa gelýärkä öňünden gara pişik çyksa, ol synagda alan „ikiligini“ özüniň gowşak taýýarlygyndan görmän, şol biçäre pişikden görýär.

Şeýle ýalňyşlyklary syýasatçylar öz raýatlaryny aldamak üçin giňden ulanýarlar.

2) Deduktiv (lat. Dedukcio-çykarma) usuly. Bu usul ulanylanda çykyşda umumy hadysadan, aýratyn wakalar, faktlar barada netije çykarmaklyga gelinýär. Öň belli bolan kanun, düzgün esasynda ownuk wakalar, hadysalar barada netije çykarylýar. Bu usul çylşyrymly wakalar babatda gürrüň berilende ulanylýar. Mysal üçin hemmeler umumyynsanyýet gymmatlyklaryny, halkara şertnamalaryny kabul edýär. Şolaryň esasynda her bir ýurtda bolup geçýän wakalara baha bermek bolar.

Ýöne welin, eger esas hökmünde alynan pikirýöretme nädogry bolsa, onda şonuň esasynda geline netije hem nädogrydyr. Mysal: eger-de biz „Afrikada ýaşayan adamlaryň hemmesi garaýagyzydyr“- diýsek, onda Günorta Afrikada ýaşayan ýewropalylar hem garaýagyzydyr diýen netijä gelmeli bolarys.

Induktiv we deduktiv usullary biri-birine garşy goýup bolmaz. Çykyşyň maksadyna, görnüşine, çylşyrymlylygyna baglylykda biz hem deduktiv, hem induktiw usuly ulanyp bileris.

Analogiýa (gr. Analogos- barabar, deň) usuly. Sada durmuşda analogiýa „meňzeş“ manysynda ulanylýar. Emma sözlenende iki hadysanyň meňzeş taraplary belenilip, egerde iki hadysanyň bir we ondan-da köp meňzeşligi bolsa, onda

olaryň başga taraplarynyňam meňzeşligi mümkindir diýen netijä gelmek bolar.

Analogiýa ulanylanda aşakdaky düzgünlerden peýdalanmak gerek:

- 1) Düýpli alamatlaryň esasynda,
- 2) Hadysalaryň umumy alamatlary olary dürli tarapdan häsiýetlen-dirmeli,
- 3) Analogiýa esasynda pikir ýöredilende hadysalaryň diňe meňzeş taraplaryny däl, eýsem tapawutlanýan alamatlaryny-da anyklamaly.

Şu düzgünleri bozmaklyk ýalan analogiýa getirip biler. Ýalan analogiýany sofistler giňden ulanypdyrlar. Häzirki zamanda ony syýasatçylar öz garşydaşlaryna garşy göreşde ulanýarlar. Mysal üçin, bütin dünýäde faşizme garşy ýigrenç giňden ýaýran. Şondan peýdalanyňp haýsy-da bir, köplenç toslanyňp tapylan alamat esasynda öz garşydaşlaryny „faşist“ diýip masgaralamak ulanylýar.

Kontrast (fr. Contraste-mese-mälim gapma-garşylyk) prinsip usuly. Analogiýadan tapawutlylykda bu ýerde hadysalar deňeşdirilende olaryň aýratynlyklaryny, gapma – garşylyklaryny tapawutlandyrmaga üns berilýär. Mysal: Aman Berdi ýaly ogry däl-de, eli arassa adamdyr.

Konsentrik (lat. Con + centrum-merkez, orta) usuly. Bu usul ulanylanda haýsy-da bolsa bir esasy mesele goýulyp, ähli gürrüň şonuň töwereginde aýlanýar. Çykyş döwründe dilewar ony hemişe üns merkezinde tutýar, wagtal–wagtal şoňa gaýdyp gelýär. Şol bir wagtda ol öňe sürülen meseläni barha giňeldýär, dürli taraplaryny derňeýär. Mysal: ylmy-tehniki ynklap barada meseläni goýup, soňra ony dürli (durmuşy, ykdysady, howpsuzlyk, ekologiki we ş. m.) nukdaý-nazarlardan derňemek bolar.

Basgançaklaýyn usul. Bu ýerde dilewar mowzugyň kynçylygyny yzygiderli, basgançak – basgançak berýär. Mysal:

dokma senagatynyň ösüşi (pagtaçylygyň ýaýraýşy, elde mata dokaýan senetçilik, häzirkizaman tehnologiýasy we ş. m.) .

Taryhy (hronologik) usul. Bu usul taryhy ýa-da biografik mowzuk boýunça çykyş etmekde amatly. Materialyň köp bölegini ol hronologiki esasyda ýerleşdirýär.

Giňişlik (geografik) usul – ýerlikli ulanylanda faktlary we wakalary has äşgär, aýdyň, ösüşde we özara gatnaşykda görkezmäge mümkinçilik berýär. Mysal: ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşini gürrüň berende, onuň aýratyn welaýatlarynda, sebitlerinde bolup geçen özgerişleri suratlandyrsaň ol wakalaryň gidişini has ynandyryjy şöhlelendirip bolar.

Dilewaryň çykyşynda logikanyň kanunlary. Dilewar köplenç halatlarda öz çykyşynyň logiki gurluşynda göýberen ýalňyşlyklary sebäpli şowsuzlyga uçraýar. Emma ony eňip geçmek mümkin.

Adamyň oýlanyşy tebigy ýagdaýda logika boýun egýär. Oýlanýan wagtymyzda biz özümüz duýmazdan logikanyň kanunlaryna boýun egýäris. Emma logikanyň kanunlaryna pähimli boýun egmeklik pikirini we çykyşyň has öndürijilikli bolmagyny gazanyp bileris. Logiki ýalňyşlara ýol bermesek, onda jedelde biziň garşydaşymyzyň biziň sözümezden ýalňyş tapyp öz peýdasyna ulanyp bilmez.

Pikirýöretmelerde pikirleriň gatnaşygy barada taglymat, ýa-da formal logika esasy 4 prinsipe daýanýar.

1) **Barabarlyk(tożdestwo) kanuny** – çykyş döwründe haýsy-da bolsa bir pikir näçe gezek gaýtalansa-da şol bir manyny aňlatmalydyr . Bu kanun dilewarlaryň çykyşynda bulaşyklygyň, gümrütkligiň, bir pikirden beýleki pikire böküp geçmekligiň ýol berilmezligine kömek edýär. Durmuşda adamlar kähalatda şeýle ýalňyşlara tötänlikde ýol berýärler. Emma syýasy durmuşda öz garşydaşynyň kellesini bulaşdyryp, ony aljyratmak üçin hem ulanýarlar.

2) **Gapma-garşylyk kanuny.** Şol bir zat barada şol bir wagtda, şol bir gatnaşykda iki gapma-garşylykly pikirini ikisiniňem dogry bolmagy mümkin däl. „Şu gün Türkmenistanda howa yssy“ we „Şu gün Türkmenistanda howa sowuk“- diýen pikirleriniň haýsy-da bolsa biri dogrydyr, beýlekisi bolsa – ýalandyr. Bu kanun çykyş döwründe dilewaryň pikirýöredişiniň zygiderli bolmagyny üpjün edýär. Tebigatda bar bolan hakyky dialektiki gapma-garşylykdan tapawutlylykda, nädogry pikirýöretmedäki gapma-garşylyk subýektiv häsiýetdedir. Şeýle ýalňyşa dilewar öz gürrüň edýän hadysasy barada ýeterlik biliminiň ýokdugy, ýa-da ýeterlikli oýlanyşmandygy sebäpli ýol berip biler. Kähalatda bolsa nadaraçylyk(demagogiýa), sypjylyk, aýlawly geplemek esasynda hem ýüze çykyp biler.

3) **Üçünjü orun ýokluk kanuny.** Bu kanun gampa-garşylyk kanuna çalymdaş. Ýöne ondan tapawutlylykda bu kanun diňe çapraz gelýän pikirýöretmä degişlidir. Ýagny iki akyl ýöretmeler bir-birine düýpden garşy gelýär, olaryň arasynda üçünji bir, şolary ylalaşdyryp biljek akylýöretmäniň bolmagy mümkin däl. Bu kanun şeýle formulirlenýär: “iki gapma-garşylykly pikiriniň biri dogrudyr, biri ýalňyşdyr, üçünji pikiriniň bolmagy mümkin däl“. Bu formula boýunça pikirýöretme „ýa-da-ýa-da“ görnüşinde alynyp barylýar. Mysal:

1) Adam bir wagtda hem näsag, hem sag bolup bilmez.

2) Amyderýa Aral deňzine guýýar.

Amyderýa Aral deňzine guýanok.

Amyderýa Kaspiý deňzine guýýar.

Şu pikirýöretmäniň birinjisi dogry, ikinjisi ýalan. Üçünji pikirýöretme birinji bilen gabat gelenok, şonuň üçin ol hem ýalan bolup çykýar.

Bu üçburçluk küteburçly.

Bu üçburçluk ýitiburçly däl.

Bu üçburçluk ýitiburçly.

Eger üçünji pikirýöretme dogry bolsa, diýmek galan ikisi-de

ýalan.

Degşirýän kanunymyz pikirýöretmäniň yzygiderliligini we ynamlylygyny üpjün edýär. Bu kanun „tersine“ subut etmekde giňden ulanylýar.

4.Ýeterlik esaslylyk kanuny.– bu kanun boýunça her bir dogry pikir hakykatdygy adamlaryň tejribesi bilen subut edilen beýleki pikirler bilen subut edilmelidir. Eger şeýle edilse subut edilýän pikir hakykatdyr. Diýmek, eger biz öz çykyşymyzda haýsy-da bolsa bir zady tassyklaýan bolsak, biz ony boş söz esasynda aýtmaly däldiris. Biz tassyklamalarymyzyň hakykatdygyny esaslandyrmalydyrys, subut etmelidiris. Çykyşda öňe sürülýän her bir pikir, her bir düzgün ylym tarapdan subut edilen kanunlar, taglymatlar bilen, durmuş taýdan tassyklanýan faktlar bilen gabat gelmelidir. Bu kanun esassyz pikirýöretmelerden, çözgütlerden, atly adamlaryň aýdanlaryna köre-körlük bilen ynanmakdan gaça durmaga mümkinçilik berýär.

Ýokarda agzalan logiki kanunlar dilewardan şu zatlary talap edýär:

1) Dilewaryň çykyşy anyk, takyк bolmalydyr. Ol gümürtik, dagynyk, iki manyly sözlemeli däldir, bir pikirden beýlekä bökmeli däldir.

2) Dilewar yzygiderli bolmalydyr, gapma-garşylykly sözlemeli däldir we öz öňe süren pikirini soňuna çenli goramalydyr.

3) Dilewaryň pikirleri esaslandyrylan, subut edilen, hakyky faktlara, ylmy hakykata, durmuşdan alynan mysallara daýanmalydyr.

Diňe şol düzgünleriň ýerine ýetirilmegi dogry netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Elbetde, kähalatda dilewaryň logiki ýol bilen däl-de, ylhamlanmak esasynda dogry pikire hem gelmegi mümkindir. Ýöne ol öň köp wagtlap oýlanylyşyň netijesinde ýüze çykyar.

Dilewar märekäniň önüne çykanda onuň ýazy nähili görnüşlerde bolmaly? Ol ýagdaýa laýyklykda märekäöz

meýilnamasyny aýdyp-da, aýtman-da biler. wagyz çykyşda märekäniň joşgunlylygyny gazanmak üçin meýilnama aýdylmaýar.

Meýilnamanyň bir bölüminden beýlekisine geçilende „şeýlelikde“, „diýmek“, „beýleki fakta geçeliň“ ýaly sözleri ulanýarlar. „Birinji, ikinji“, „ynha ýene bir mysal“ diýen ýaly sözler gaty köp gaýtalanmaly däldir. Sebäbi ol birmeňzeşlige getirýär.

Dilewar özüniň tejribesine, çykyşyň çylşyrymlylygyna, jogapkärililigine baglylykda meýilnama, tezisler ýa-da konspekt ulanyp biler. Tejribeli dilewarlaryň birnäçesi kagyz listini çyzyk bilen ikä bölýärler. Bir tarapynda meýilnamanyň bölümlerini, bölümçelerini ýazýarlar. Beýleki tarapynda bolsa şolara degişli faktlary, sanlary, sitatalary ýazýarlar. Tejribesiz dilewarlar ähli teksti ýazmalydyrlar.

III.BÖLÜM: DILEWARLYGYŇ IŞ ÝÜZÜNDE AMAL EDILIŞI

§ 1. Subut etmek we anyk maglumatlardan peýdalanmak usullary

Tezis. Her bir dilewar öz pikirini esaslandyryp bilmelidir. Çykyşda-da, gürleşenimizde-de, aýratyn-da jedelleşýän wagtymyzda biz subut edýäris. Şeýlelikde subutnama – bu biziň oýlanmalarymyzyň, çykyşlarymyzyň esasydyr.

Her bir subutnama öz böleklerinden durýar: tezis, deliller we subut etmek usuly. Geliň şolaryň her birini aýratynlykda seredeliň.

Tezis – bu hakykatdygyny subut etmeli pikirdir ýa-da netijedir.

Tezis dogry bolmalydyr. Ýogsam ony subut etmek mümkin däldir. Tezis öňe sürülende aşakdaky düzgünlerden ugur almak gerek.

1. Tezis örän takyk aňladylmalydyr.
2. Subutnamanyň бүтін dowamynda tezis üýtgemän galmalydyr.
3. Tezisinde logiki gapma-garşylyk bolmaly däldir.

Şeýlelikde, tezis hökmany suratda märeke üçin düşnükli we anyk bolmalydyr. Egerde tezis bulaşyk, harsal bolsa, onda ony subut etmek kynlaşýar. Jedel wagtynda öz garşydaşyň hem tezisleriniň takyk bolmagyny gazanmak gerek. Gadymy hindi akyldarlary jedel wagtynda ilki öz garşydaşynyň pikirini beýan edip, ondan „seniň pikirleriňi beýan edişim dogrumy?“– diýip soraýan ekenler. Razylaşandygy barada jogap alandan soň onuň garaýşyny tankytlamaga başlaýan ekenler.

Egerde subut edilýän mahalynda tezis başga bir tezis bilen çalşylsa (oňa tezisi ýitirmek diýýärler), onda ol düýpli logiki ýalňyşlyga getirýär. Tejribesiz dilewar tolgunmak zerarly kä wagt bir tezisi subut edip başlap, soň başga bir tezise geçip gidýär. Netijede ol pikir kelebiniň ujyny ýitirýär, ikinji derejeli zatlar barada gürrüň berip başlaýar.

Şeýle bolmazsygy üçin jedel mahalynda öz pikirini hemişe gözegçilik astynda saklamaly. Hemişe böwrüňi diňläp: ”meniň aýdýan zatlarym dogrumy, men başga ýola düşen däldirindä?”- diýip soramaly. Egerde ýalňyşanyňa düşünseň, onda diňleýjilerden ötünç sorap, ýene-de dogry ýola gaýdyp gelmeli.

Tezisi bilgeşleýinden ”ýitirip”, öz syýasy ýa-da başga bir bähbitleri üçin ulanýanlar-da bolýar. Sofistler esasan şol usuldan peýdalanýarlar. Öz nädogry tezisini subut edip bilmejekdikleri sebäpli, olar duýdansyz, assyrynlyk bilen başga bir tezise geçýärler we märekäniň ünsüni özlerine amatly meselä sowýarlar.

Düýpli mesele barada jogapkärli jedeli syýasy awantýuristler haýsy-da bolsa bir ownuk, ýöne gyzykly waka sowýarlar.

Tezisinde göýberilen ýalňyşlygy garşydaş hökman peýdalanýar we özüne garşy öwürýär. Egerde garşydaşyň tezisinde ýalňyş tapsaň, onda ony ýeňmek aňsatlaşýar.

Argumentler. Deliller (argumentler, esaslar)–bu hakykatdygy tassyklanany pikirler we düzgünlerdir. Tezise degişli faktlaryň toplumy iň güýçli we inkär edip bolmadygy mümkin däl delildir. Öz pikiriniň has ygtybarly we ynandyryjy bolmadygy üçin aşakdaky düzgünlerden ugur almaly.

a) argumentler hakykata dogry gelmeli,

b) olar subut edilýän tezisi tassyklamak üçin ýeterlik bolmaly,

w) tezise bagly bolmazdan olaryň hakykatdygyny subut etmek mümkin bolmaly.

Ýalan deliller bilen dogry tezisleri-de subut etmek mümkin däl. Argumentler ýalan bolsa, ol “esasy ýalňyş” diýilýän logiki ýalňyşa getirýär. Bu ýalňyşy öz halkyny aldamak, ýa-da etmişlerini gizlejek bolýan syýasatçylar giňden ulanýarlar. Şeýdibem olar öz syýasy garşydaşlary barada toslamalary, ýa-da özi barada öwgüleri ýaýratýarlar.

Bu ýalňyşlyk dilewar öz tezisini ýa-da argumentini ilki bilen dogry diýip çak eden mahalynda ýüze çykýar. Oňa “öňünden aňma” logiki ýalňyşy diýilýär. Hakykat ýüzünde bolsa ilki bilen şol argumentleriň dogrydygyny subut etmek gerek. Mysal: eger biz „Türkmenistanda gaz kân, ony dünýä bazaryna çykaryp bir ýyldan biz iň baý ýurda öwürüleris“– diýsek ol ýalňyş esas bolar. Sebäbi gazy dünýä bazaryna 1 ýyldan çykaryp biljekdigimizi biz entäk bilemizok. Diýmek, biz bu ýerde doly subut edilmedik delil getirdik.

Egerde biz „Gurbanow beýik döwlet işgäri, onuň syýasaty dünýäde iň dogry syýasatdyr“– diýsek onda biz ulakan logiki ýalňyşlyk göýberýäris. Sebäbi ilki bilen biz onuň dogrudan-da beýik döwlet işgäridigini, soňra onuň syýasatynyň dünýäde iň dogry syýasatdygyny subut etmelidiris.

Biz tezisiň delillendirilmeginiň hökmanydygyna düşündik. Ýöne welin biz ähli delilleri görkezjek bolsak, onda biziň çykyşymyzyň uzyn gün dowam eder. Şonuň üçin olaryň arasyndan iň ygtybarlylaryny we iň ynandyryjylaryny saýlap almagy başarmak gerek.

Subut etmegiň usullary. Onuň üçin bolsa subut etmek usullaryny ulanmagy başarmak gerek. Subut etmek usuly- bu deliller bilen tezisiň arasyndaky logiki gatnaşykdyr. Subut edilýän döwründe tezisiň delillere esaslanýadygy sebäpli dogrydygyny ynandyryçly görkezip bilmekdir. Märekäniň önünde ulanylýan subutnama mümkin boldugyndan sada we gysga bolmalydyr.

Tezisiň deliller bilen baglanşygy öňki umumy okuwlardan bize belli bolan induksiýa, deduksiýa, meňzetme ýaly logiki pikirýöretmeler esasynda subut edilýär.

Pikirýöretme mahalynda deduktiv usul märekä belli we onuň dogrudygyny şübhesiz bolan ylmy taglymatlara esaslanmalydyr. Emma märekä has düşnükli bolsun diýip ylmy däl düşünjelerden peýdalansaň, onda islän zadygyňy „subut edip“ bolar. Mysal üçin A.P. Çehowyň hekaýasynyň personažy aýda adamlar ýaşap biler dibip ýazan öz „alym“ goňşysyna şeýle hat ýazýar. „Aýda adamlaryň ýaşamagy mümkin däl. Sebäbi olaryň öýleri we öri meýdanlary aýyň şöhlesiniň önüni tutardy. Ondan başga-da ýagyş bolmasa adamlar ýaşap bilmez. Ýagyş bolsa aýa tarap ýokaryk däl-de, aşak, ýere tarap ýagýar“. Bu ýerde Çehowyň gözýetimi dar gahrymany özüne düşnükli „logikadan“ ugur alýar. Emma öz syýasy garşydaşyny masgaralamak üçin bilkastlaýyn „ýalan umumylaşdyrmalar“ hem giňden ulanylýar. Mysal: „Hemme başlyklar – parahordyr“. Egerde dilewar ýiti, geň galdyryjy faktlary ulanyp, induktiv usuldan peýdalansa onuň çykyşy örän üstünlikli geçýär. Umuman alanda çykyşda, aýratynda – jedelde, anyk, mese-mälim görnüp duran faktlar ulanylsa, ol märekä-de, jedelleşýäne-de umumy, howaýy pikirýöretmeden has güýçli

täsir edýär. Jedel wagtynda garşydaşyň tükeniksiz teoretiki warsaka ýüz ursa oňa gysgalygy we faktlaryň logikasyny garşy goýsaň ýeterlik bolýar.

Meňzetme pikirýöretmede takyk däl-de, golaý aňlatma, bilim berýär. Emma subut etmekde ýerlikli ulanmak märekäniň ünsüni janlandyrýar, çykyşyň ynandyryjylygyny artdyrýar.

Çykyşda alternatiwa logiki usulyňy ulanmak bilen dilewar märekäni özi bilen bilelikde subut etmäniň birnäçe usullaryny ulanmagy we şolardan iň ýerliklisini saýlap almagy teklip eden ýaly bolýar.

Subut etmekde birnäçe logiki ýalňyşlyklar göýberilýär.

1. Getirilen argumentler subut edilmeli pikiri tassyklamaýar. Oňa „gelip çykmaýar“ diýen logiki ýalňyş diýilýär.

2. Pikirýöretmede bolmaly birnäçe basgançaklaryň üstünden böküp geçmek, ýa-da ýalan tezisi subut etmek üçin ýönekeý yzygiderlilik saklamak üsti bilen gazanmaga çalyşmak. Bu pikirýöretmäniň märeke tarapyndan doly düşünmezligine getirýär.

3. Käbir dilewarlar hiç bir subutnama getirmezden märekäniň özüne köre-körlük bilen ynanmagyny gazanjak bolýarlar. Şol maksatüçin olar „şeylelikde“, „jedelsizdir“, „aýtmak ýeterlikdir“, we ş.m. sözleri giňden ulanýarlar. Hakykat ýüzünde bu märekä psihologik zor salmadan başga zat dälidir.

Anyk maglumatlar. Dilewaryň çykyşy näçe dogry bolsa-da, ol diňe logiki pikirýöretmelerden durmaly dälidir. Çykyşda faktiki materiallar (mysal, san, atly çeşmelere salgylanmalar, görkezme esbaplary) uly orun tutmalydyr.

Faktiki materiallar çykyşda dürli wezipeleri ýerine ýetirýärler. Olar çykyşda oýlanmalaryň esasyňy tutup biler. Induksiýa usulynda gurulan çykyşda, ýagny faktlardan taglymata geçilende ol has-da aýdyň ýüze çykýar. Emma faktiki materiallar çykyşyň „özeni“, esasy ideýasy bilen düýpli baglanşykly bolmalydyr.

Faktlar märekäniň ünsüni saklamak, dikeltmek üçin hem ulanylýar. Faktiki materiallar öňe sürülen pikirleri tassyklamak, hat-da olaryň käbiriniň ýerini tutmak bilen çykyşyň wagtyny tygşytly etmäge kömek berýärler. Gadymy rim filosofy Seneka aýtmýşlaýyn: „Ýol nesihatlar üstünden uzyn, mysallar üstünden golaý“.

Egerde lektor ýol hereketiniň düzgünlerini berjaý etmäge çagyrsa, ony diňlejek adam az bolar. Emma ol Aşgabatda diňe bir hepdäniň içinde bolup geçen awtomobil awariýalarynyň, onda heläk bolan adamlaryň sanyny getirse, onda oňa gulak gabartjak köpeler. Eger-de ol degişli fotosuratlary görkezse, onda umumy okuw berýäniň aýdanlary has-da täsirli bolar.

Sanlar we faktlar köplenç çykyşyň ol ýa-da beýleki bölegini suratlandyrmak üçin ulanylýar. Mysal: Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ýagdaýy barada degişli faktlar getirilýär.

Umumy okuw, ýa-da nutuk mahalynda „sokulan epizodlar“ hem gerek. Mysal üçin býurokратиýa barada gürrüň edilende haýsy-da bolsa bir meseläni çözmek üçin näçe ylgamaly bolandygyny aýtsaň ol örän düşnükli bolýar.

Undew çykyşynda ol ýa-da beýleki iş edilse, ýa-da edilmese köpçülik üçin onuň oňaly ýa-da erbet netije berjekdigi barada maglumat getirilse, märeke özi netije çykaryp biler.

Çykyşda faktlary we sanlary ulananyňda aşakdaky düzgünlerden ugur almaly.

1. Ýek-tük, ownuk, üzlem-saplam faktlary däl-de, giňden ýaýran faktlary düzgünleşdirip olaryň toplumyny almaly. Şu düzgüni bozup, ownuk, adatdan daşary faktlaryň esasynda islän zadyňy subut edip bolýar. Mysal: auditoriýada 50 adam bar. Olardan biri okuwa gijä galyp geldi, beýlekisi depderini ýitiripdir, ýene biri sapakda uklap ýatyr we ş. m. Şol faktlaryň esasynda auditoriýada

- oturan talyplar okuwa däl-de, gezelenje gelipdir diýen netije çykarmak mümkin. Emma ol nädogry bolar.
2. Faktlaryň dogrulygy we ygtybarlylygy. Bu her bir çykyşyň ahlak talabydyr we hakykaty dogruçyl beýan etmegiň şertidir. Barlanylmadyk, ýalňyş faktlary ulanmak dilewaryň we onuň çykyşynyň abraýyny gaçyrýar.
 3. Getirilýän faktlar diňleýjileri gyzyklandyrmaly, olaryň bilim derejesine gabat gelmeli we mowzuk degişli bolmaly. Ýogsam mysallar diňleýjileriň aňyna ýetmez. Mysallar saýlanyp alynanda onuň çakyny bilmek we diňleýjileriň duýgularyny göz önünde tutmaly. „Dardan asylanyň öýünde ýüp barada gürrüň gozgalmaýar“.
 4. Mümkin boldugyndan getirilýän faktlar adamlaryň aňyna logiki täsirden başga onuň duýgularyna we joşgunlylygyna täsir etmelidir. Şeýdibem çykyşda gürrüňi edilýän wakany adamlara has golaýlaşdyrýar, ony göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär.
 5. Märekäniň gündelik eşidip, duşup ýören faktlary, mysallary, atlary olara has güýçli täsir edýär. Atlary agzanda olary dogry, kabul edilşi ýaly atlandyrmak gerek. Olar nädogry aýdylsa, ol dilewaryň we onuň çykyşynyň diňleýjileriň önünde mertebesini kiçeldýär.
 6. Real faktlar we mysallar bilen bir hatarda diňleýjileriň göz önüne getirşini oýatmak mümkin. Mysal: Ekologiýa barad gürründe bolup biljek katastrofalary aýdyp bermek.
 7. Faktiki materialy ulanmaga taýýarlanan wagtynda „materialy öz maksadyňa golaýlaşdyrmak üçin“ onuň mazmunyny ýoýmaga ýol bermeli däl.
 8. Getirilýän mysal adamlaryň duýgularyna güýçli täsir etmegi üçin oňa özüň gowy taýýarlanmaly, repetisiýa etmeli. Emma ýiti, degerli mysal getireňsoň ony „Şu getirilen mysal şaýatlyk edýär...“ we ş. m., „çeýnemek“ gerek däl. Ol mysalyň diňleýjilere täsirini peseldýär.

Mysallary „meniň ýadyma düşýär“- diýen ýaly lenç edilen sözler bilen hem başlamaly däl.

9. Çykyşda faktlaryň we mysallaryň mukdary çykyşyň görnüşine we mazmunyna, märekäniň aýratynlyklaryna gös-göni baglanşykly bolmaly. Halkara ýagdaýy barada leksiýada filosofiýa baradaky umumy okuwa dakylan faktlar has köp bolar. Eger diňleýjiler edilýän çykyş boýunça hünärmenler bolsalar, onda faktlar we argumentler az getirilýär. Şol tema boýunça taýýarlyksyz märekäniň öňünde çykyş edilende faktlar, täsin mysallar has köpüräk getirilmeli. Diňe şeýdip olaryň ünsüni mowzuk çekip bolar. Emma bu ýerde-de çenini-çakyny bilmek gerek. Baş maksat- diňleýjilere esasy ideýalary ýetirmekdir. M. Gorkiý: „Faktdan many almagy başarmaly“- diýip ýazýar.

Adamyň ýatkeşligi babatda „yzlaryny saklamak prosessi“ diýen kanunylaýyklyk bar. Şoňa laýyklykda adamyň kabul eden maglumaty beýnide hemişe „üwelip“, „täzeden işlenilip“ durýar. Şonuň netijesinde in esasy diýip hasap edilen informasiýa wagt geçdigiçe umumylaşdyrylýar we berkidilýär. Hökmany däl diýip hasap edilenleri bolsa kem-kemden „zyňylýar“, ýatdan çykarylýar.

Täze maglumatyň diňleýjiniň ýadynda saklanyşynyň çyzgysy.

Habar ýatda galýar		
Eşidilen bada Habaryň	Birnäçe günden soň habaryň	Köp wagtyň geç- megi bilen habaryň

Adam gaýtalap b Giňişleýin mazmunyny, mysallary ýatlaýar, görkezme esbaplaryny, dilewaryň sözleşiş aýratynlyklaryny.	Adam gaýtalap biler: habaryň esasy meselelerini we logiki zyygiderligini.	Adam gaýtalap biler: çykyşyň esasy ideýasyny.
---	--	--

Çykyşda sanlaryň ulanylmagynyň hem öz aýratynlyklary bar. Çykyşda takyk sanlar ulanylanda olar „birnäçe“, „köpüsi“, „has köp“, „az bölegi“ diýen düşüňjelerden has täsirli bolýar. Käbir adamlaryň pikiriçe sanlar guraksy, howaýy, gyzyksyz bir zatdyr. Emma sanlar adamlaryň köp wagtyny almazdan, olara örän çylşyrymly zatlary gysgajyk gürrüň bermäge mümkinçilik döredýärler. Statistika köp hadysalaryň ösüşini we özara gatnaşyklaryny öwrenýär. Şonuň üçin olar bolup geýýän hadysalara dogruçyl baha bermäge mümkinçilik berýär. Köp sanlaryň içinden iň möhümlerini saýlap almak gerek. Statistika hem häkimiýetler tarapyndan dürli täsiriň ýetýändigini ýatda saklap, mümkin boldugyndan bitarap çeşmeleriň statistikasynydan peýdalanmaga çalyşmaly.

Ýöne welin çykyşy sanlardan doldurmaly däl. Diňleýjiniň aňynda özboluşly „psihologik barýer“ bar. Leksiýanyň dowamynda orta bilimli diňleýji 20 sifrdan köp maglumaty kabul edip bilmeýär. Hatda şonça sifrlary kabul etmek üçinem dilewar sifrleri ýörite taýýarlamalydyr. Sifrleri degşirip, olary toparlara bölmeli. Her bir leksiýada 2-3 sifrdan ybarat 7 topardan (tablisadan) köp bolmaly däl. Sifrleri köp getiren dilewar märekäniň ýadajakdygyny öňünden bilip goýmalydyr.

Diňleýjileriň özleşdirmegini aňsatlaşdyrmak üçintablisalary tagtada ýazmak, ýa-da öňünden uly kagyza ýazyp gelmek gerek.

Çykyşda ulanylýan sifrleri mümkin boldugyça „tegeleklemäge“ çalyşmaly. Mysal üçin, 50 we 100 – 47 we 98-eserdende gowy ýatda galýar. Şonuň üçin „50-ä golaý“, „100-denem köp“ diýen sözleri ulanmaly.

Seneler aýdylanda onuň gepleşik dilinde ulanyş görnüşini peýdalanmaly. Mysal: „bir müň dokuz ýüz togsan ýedinji ýylda“ däl-de, „togsan ýedinji ýylda“ – diýip ulanmaly. Sanlary diňe agzap geçmän, şondan gelip çykýan netijeleri aýdyp bermeli.

Sanlar has ýiti, ynamly edip, ýatda gowy galar ýaly olary deňeşdirmek, ýa-da gapma-garşy goýmak gerek. Mysal üçin, „1991-nji ýylda şunça bolan bolsa, häzir şunça boldy“. Ýöne märekä düşnüksiz deňeşdirmeler ulanylmaly däl. Mysal üçin ýygylan pagtany Müsüriň piramidalary bilen, dokalan matanyň uzynlygyny ýer bilen aýyň arasy bilen deňeşdirmek garamaýak ilata hiç zady aňlatmaýar. Bilimli adamlar bolsa ony masgarabazlyk hökmünde kabul edýärler. Deňeşdirmeler täze, üýtgeşik we her märeke üçin başgaça bolmalydyr.

Faktlary we sanlary nähili ulanmaly? Psihologlaryň barlaglaryna laýyklykda wakalar we faktlar beýan edilende iň öňde, ýa-da iň yzda aýdylýan habar gowy özleşdirilýär we ýatda galýar. Ondan başga-da eger märeke çykyşyň mowzугy bilen tanyş bolup, oňa gyzyklanma bildirse, onda sadarak meseleden çylşyrymly meselä geçilse, bu märekede çykyşa gyzyklanmasyny güýçlendirýändigini belenilýär.

Egerde märeke tema bilen tanyş däl bolsa, oňa gyzyklanma bildirmese, onda iň „saldamly“ faktlary ilki aýdyp, soňra sadarak meselelere geçmeli.

Çykyşda atly çeşmelere salgylanmak hem gowy netije berýär. Olaryň biri sittatalardyr. Sitatalar kitabyň makalanyň, çykyşlaryň, resminamalaryň we başga çeşmeleriň bir bölegini

bolşy ýaly beýan etmekdir. Olar logiki delil hökmünde täsir edýär. Ondan başga-da olar psihologik delil hökmünde hen täsir edip ynandyryjy häsiýetde eýe bolýar. Kähalatda sitatalar öz pikiriňi has düýpli aýtmaga mümkinçilik berýär. Monten: „Eger käwagt men kesekiniň sözi bilen gepleýän bolsam, ol diňe özümi has gowy ýüze çykarmak üçindir“.

Alnymlary ulanmakda öte geçmeden saklanmak gerek. Olary çendenaşa köp ulansaň beýik adamlaryň aýdanlarynyň täsiri peselýär, dilewar bolsa abraýdan düşýär. Sitatalary köp ulanýan adamlara şowakörler we körzehinler diýýärler.

Öz syýasy garşydaşyňyň aýdanlaryndan sitata getirmek hem ulanylýar. Ýerlikli ulanylanda şeýle sitata ony paş etmäge, ýa-da onuň syýasy pikirleriniň biderekdigini subut edip bolar.

„Adaty däl sitata“ getirmek örän güýçli täsir edýär. Mysal: Ýaşlaryň çürükdigi, ýaşulylary hormatlamaýandygy, olaryň eline geçse jemgyýetin dargajykdygy“– barada pikirleri biz ýaşulylardan häli-şindi eşidýäris. Emma hut şeýle pikirleri b.e.öň 3 müň ýyla degişli Wawilonda ýazylan hatam, b.e.öň 2 müň ýyla degişli Müsür ruhanasynyň ýazgysy-da, b.e.öň 8-nji as. Gesiodyň, b.e.öň 5-a. Sokratyň aýdanlary-da şu meselede doly gabat gelýär. Şonuň üçin şeýle sitata getirip, soň ony kimleriň aýdandygyny ýatlatsaň örän täsirli bolýar.

Käbir ýagdaýlarda märekä gowy tanyş bolan şahsyýetlere (Oguz han, Gorkut ata, Magtymguly) salgylanmak diňleýjilere gaty güýçli täsir edýär. Beýik adamlaryň ol ýa-da beýleki durmuş ýagdaýy barada gysgaça sözleri – aforizmler hem diňleýjilere täsirli bolýar. Mysal:R. Rollan: „ Diňe döretýän adam ýaşaýandyr“.

Döwlet, syýasy, milli simwolika (gimn, gerb, baýdak) salgylanmak güýçli duýgulary oýarýar. Zerur bolanda geografik atlaryň simwolikasyna hem ýüzlenip bolar. Türkmenler üçin ol Aşgabat, Gökdepe, Kaspiý, Amyderýa we ş.m. bolup biler. Märekäni ynandyrmakda jegyýetçilikpikrine, ýa-da ütgeşik bir waka hem öz täsirini etirýär.

Mysal: Türkmenistanyň Bitaraplygyny dünýäniň 185 ýurdy goldady. Şeýle zat etäk taryhda görülen däldir.

Sitatalary ulanmakda birnäçe düzgünleri berjaý etmek gerek :

- kesekiniň, şol sanda öz duşmanyň pikirinden sitata
- getirilen ony ýoýmak gadagan,
- eger sitatany doly we dogry göçürmäge mümkinçilik bolmasa, onda ony öz sözün bilen aýdyp bolar. Emma sitatanyň esasy mazmuny saklanyp galmalydyr. Diňleýjilere sitatany ýatdan getirýändigini aýtmaly.
- sitata mümkin boldygyndan gysga bolmalydyr. Yogsam diňleýjiler ony aňyna kabul edip bilmez.
- egerde sitata diňleýjilerde nägilelikýa-da düşünişmezlik döreder diýen pikir dörese, onda alyna çeşmä anyk salgylanma (awtor, kitap, çykan ýeri, ýyly, sahypasy) getirilmelidir,
- egerde şeýle pikir ýok bolsa, onda awtoryň adyny we eserini görkezmek ýeterlikdir,
- düşnüksiz, „garaňky“ sitata („bir akyldar aýdypdyr“) getirmek medeniýetsizligiň alamatydyr,
- zerur bolan halatynda sitata alynan pikirniň nirede, haçan, haýsy ýagdaýda aýdylanyny-da getirmek gerek,
- sitata getirilende sesi we onuň çaltlygyny ütgedip diňleýjilere bu zatlaryň öz sözün dældigini bildirmeli. Egerde ol çeper okaýyş düzgünleri esasynda ýalňyşsyz we säginmän berilse, has-da gowy bolar.

Görkezme esbaplar. Çykyşda argumentleriň ornuny dürli görkezme esbaplary – ýagny diňleýjileriň öz gözi bilen görüp biljek zatlary oýnap biler. Daşdan gelýän habarlary 80%-ni adamlar gözüniň üsti bilen kabul edýär. Şonuň üçin görkezme esbaplary diňleýjilere täze has kuwwatly habar çeşmesini açýar. Göz bilen görülen informasiýa has gowy ýatda saklanýar.

Görkezme esbaplaryna şular degişlidir: ýazgylar (plakat, tablisa, diagramma, shema) şol sanda tagtada ýazylanlar. Geografik kartalar, suratlar, hakyky pretmetler, diafilmler we

kinofilmler, wideo we audio ýazgylar. Görkezme esbaplary ses ýazgyly bolsa onuň ýatda galyşy has-da ýokarlanýar. Şonuň üçin agzalan serişdeleri audio-wizual, ýagny görkezme – sesli serişdeler diýseň jübüne düşýär.

Ol ýa-da beýleki serişdeleriň ulanylyşy çykyşyň görnüşine, ýagdaýa, diňleýjileriň özlerini duýuşyna bagly bolmalydyr.

Gowy düzülen diagramma dilewaryň köp wagtlaý gürriň berjek zadyny az salymda düşündirmäge mümkinçilik döredýär. Tablisalar, diagrammalar, çyzgylar sifrleriň arasynda duran hadysalary gowy düşündirmäge mümkinçilik berýär.

Foto, kino, wideo suratlaryň örän uly duýgulara täsir ediji güýji bardyr. (Faşystleriň wagşylygy). Pretmetler – nusgalar, modeller, maketler dilewaryň aýdanlaryny diňleýjilere ýakynlaşdyrmaga kömek berýär.

Dabaraly ýygnaklarda, mitinglerde, demonstrasiýalarda ymarat-laryň, köçeleriň, jaýlaryň plakatlar, portretler, baýdaklar, güller, saz bilen bezelmegi baýramçylyk, joşgunlylyk ýagdaýyny döredýär we çykyş edýänleriň sözlerini gyzyklanma bilen kabul etmäge ýardam berýär.

Häzirki wagtda hronikal–dokumental, taryhy filmleri, diapozitiwleri (slayd), dürli şekilleri ekranda görkezýän epidiascopy, fonotekany ulanmak giňden ýaýraýar. Olar taryhy, syýasy, medeni meseleler boýunça umumy okuwlarda giňden ulanylýar.

Audio – wizual serişdeleri ulanmakda dilewar şu düzgünlerden ugur almalydyr :

1. Hemme çykyşlarda esasy orun dilewaryň çykyşyna degişlidir. Dürli serişdeleri örän ýerlikli ulanmaly. Olar näçe gyzykly bolsa-da çykyşyň ýerini tutup bilmezler.
2. Audio – wizual serişdeler gurluşy boýunça sada, düşnükli, hemmelere görünýän we eşidilýän bolmaly. Statistik tablisalar düşnükli görnüşde bolmalydyr. Olar dörtburçlyk,

görnüşlerinde bolup biler.

3. Dilewar diagrammalary görkezmek bilen çäklenmän, olary diňleýjilere düşündirmelidir.
4. Ähli audio-wizual serişdeleri çykyşyň öň ýanynda barmaly we taýýarlamaly. Sifrleri tagtada ýazmaly, görkezme taýýajygyny edinmeli. Serişdeleriň hemmelere görünmegini göz önünde tutmaly. Apparatlar bilen işlemegi başarmaly, ýa-da özüňe kömekçi çagyrmaly. Çykyş döwründe sähelçe säwlik bolsa, ol dilewaryň abraýyna zyýan etirer.
5. Audio-wizual serişdeleriň ulanmagynyň „ssenarisini“ önünden düzmeli we ony ulanmagyň repetisiýasyny geçmeli.
6. Görkezme serişdelerini ulanaňda diňleýjiler bilen göz aragatnaşygyny ýitirmeli däl. Shemalary görkezeňde diňleýjilere tarap ýeňsäni öwürmeli däl.
7. Görkezme esbaplary ulanyňdan badyna olary aýyrmaly, tagtadaky ýazgylary öçürmeli. Diňleýjilere suratlary seretmäge bermeli däl. Ýogsam olar diňleýjileriň ünsüni çykyşdan sowar.

Şeýlelikde biz çykyşy gurmagyň esasy ugurlaryny, usullaryna we tärlere degip geçdik.

§ 2. Dilewaryň söz baýlygy we sözleýiş medeniýeti

Sözün düzlügi. Dilewaryň çykyşynyň medeniýetini köplenç dogry geplemek diýen düşünje bilen garyşdyrýarlar. Hakykat ýüzünde bu ýerde söz kabul edilen dil kadalary barada gidenok. Dilewaryň çykyşy edebi kadalardan tapawutlanyp-da biler. Esasy zat-onuň diňleýjilere güýçli täsir edip bilşidir. Emma dogry we owadan, şol bir wagtda sowuk – sala we boş çykyş

diňleýjileriň aňyna-da, ýüregine-de täsir etmez. Diýmek, dogry sözlemek dilewaryň çykyşynyň diňe bir tarapydyr.

Dilewaryň çykyşynyň medeniýeti – bu dil baýlygyny belli bir märekä, belli bir ýagdaýda, öňde goýulan maksada laýyk täsir etmegi üçin ýerlikli ulanyp bilmekdir. Bu maksada ýetmekde dilewaryň syýasy garaýşy, çykyşyň mazmuny we sazlaşygy hem ullaňan orun tutýar.

Diňe wagyz – nesihat etmäge we takal okamaga gönükdirilen çykyş üstünliksiz bolar. Ol kimiň öňünde çykyş edýändigini hem göz öňünde tutmalydyr. Işçi-daýhanlaryň öňünde çykyş sada sözlerden durup, sözlemler gysga bolmaly. Intelligesiýanyň öňünde çuň manyly, ylmy terminleri giňden ulanyp, uzynyrak sözlemler bilen çykyş edip bolar. Ýöntem zatlar barada ýokary stilli beýik sözler ulanamak bolmaz. Ählihalk baýramçylygynda bolsa adaty, gündelik sözler aýdylmaýar. Çykyş döwründe öz şahsýetiňe öňe çykaryp, men-menlik satmak bolsa bideplik bolar.

Çykyşyň görnüşine, ýagdaýyna, märekä baglylykda dürli sözleýiş stillerini (usullaryny) tapawutlandyrýarlar. Olar – çeper, resmi-işewür, gazet-publisistik, ylmy, adaty (gepleşik) dil stilleri . Ondan başga-da gödek, jenaýatçylaryň dil stilleri hem bar. Şolaryň her biri diliň belli bir serişdeler toplumyndan peýdalanýarlar. Şol hem olaryň aýratynlykkaryny düzýär. Häzirki zaman dilewaryň çykyşynda öňde duran maksatlara laýyklykda şolaryň haýsy-da bolsa biri ulanylýar.

Ýöne welin märekäniň öňündäki çykyşyň birnäçe alamatlary bar: baý (özboluşly) bolmaly, gysga, aýdyň, takyk we joşgunly bolmaly. Çykyş dil (grammatika – sintaksis, morfologiýa) kadalaryna, sözün ulanyş kadalaryna we sözleýiş kadalaryna boýun egmelidir.

Çykyşyň ähli görnüşleri – bu sözleýiş (agzeki) sözi. Sözleýiş sözi bolsa ýazmaça sözden öz gurluşy bilen tapawutlanýar. Sebäbi adamlaryň gulagy ýazmaça söze seredende, sözleýiş sözi gowy kabul edip alýar. Adamlaryň

barlaglary netijesinde adamlaryň ýazmaça sözün 50 %-ni, sözleşiş sözün bolsa 90 %-ni gaýtalap bilýändiklerini anyklanyndyr.

Dilewar gysga we sada sözlemleri ulanmalydyr. Ýöne näçeräk derejede gysga we sada bolmalydygyny dilewar ýagdaýa laýyk özi duýmalydyr. Sebäbi çykyş diňe gysga we sada sözlemlerden dursa, onda ol arasy bölünip we gödek geplenýäne meňzeýär, çykyş öz sazlaşygyny, mazmun we ritmik birligini ýitirýär. Şonuň üçin gysga we uzyn sözlemleri aralap geplemek gerek.

Çykyşda beýan edilýän wakalara dilewaryň garaýşyny görkezmek gerek bolanda sözlem, ýa-da sözlemleriň toplумы iki bölege bölünýär. Şol iki bölegiň birligine döwür, ýa-da dowamlylyk diýilýär. Döwürleriň kömegi bilen dilewar öz duýgularyny äşgär edýär. Dowamlylygyň birinji bölümi barha ýokarlanýan äheňde aýdylýar. Ikinji bölüm bolsa peselýän äheňde aýdylýar. Bu dartgynlygy peseldýär. Şeýlelikde ol aýdylýan zadyň logiki we many taýdan tamamlanandygyny görkezýär.

Dowamlylyk bir görnüşli eýerjeň sözlemleriň gaýtalanmagy esasynda döreýär. Olar sebäp, wagt, meňzetme, şertli we ş. m. eýerjeň sözlemleriň üsti bilen döredilip biliner. Adatça bu sözlemler jübüt baglaýjylaryň („diňe şeýle däl... eýsem, ...diňe beýle däl... eýsem...“) kömegi bilen döredilýär.

Dilewaryň çykyşynda sözlemde sözleriň ýerleşişini erkin bolup biler. Bilişimiz ýaly, ýazuwda sözler grammatika kanunlaryna berk baglanşykly, yzygiderli, logiki taýdan düşnükli bolmaly. Onuň tersine sözleşiş sözi ýagdaýa görä dürli görnüşde ýerleşip biler. Ol märekäniň özüni alyp baryşyna-da bagly bolýar. Birnäçe sözleri dilewar aýtmasa-da, märeke oňa düşünýär. Hut şol sebäpli-de dilewar bilen diňleýjileriň arasynda tebigylyk we täsirlik döreýär. Hamala olar öz aralarynda „dil düwüşik“ gurýarlar.

Çykyşyň belli bir bölegine diňleýjileriň ünsüni çekmek üçin haýsy-da bolsa bir zat tapawutlandyrylyp biliner. Olara segmentlenen (lat.-bölek) gurluş diýip at berýärler. Köplenç olar „aýdaly“, „ýogsada“, „gepiň gerdişine görä“, „indi“, „alalyň“ we ş. m. baglaýjylaryň kömegi bilen döredilýär.

Dilewaryň çykyşynda „ýagny“, „düşünikli“, „isleseňiz“, „gysgaça aýtsak“, „gönimezden gelsek“, „biziň bilşimiz ýaly“ we ş.m. giriş sözleri giňden ulanylýar.

Çykyşlarda gaýdym derejesini däl-de, düýp derejesini ulanmak ýerliklidir. Mysal: „Biz tarapyndan diňlenilen çykyş“ diýmeli däl-de, „Biziň diňlän çykyşymyz“ diýmek has ýerlikli bolar.

Çykyşlarda hal we ortak işliklerini ulanmak hem gelşiksiz bolýar. Mysal: „Seredilen mesele“, „ýokarda beýan edilen“, „ynamly bolýandygymyz“, „şu dokumente gol çekendigim“ we ş. m. ulanylmasa gowudyr.

Umumy okuwda ähli grammatik kynçylyklary degşirmäge bizde mümkinçilik ýok. Şu mesele bilen gyzyklanýanlara O. Şyhyýewanyň „Türkmen dili we sözleýiş sungaty“ – Aşgabat, 1997, okuw gollanmasyny öwrenmegi maslahat berýärin.

Sözleri dogry ulanmak dilewaryň çykyşynyň medeniýetiniň iň bir wajyp meselesidir. Söz öz manysyna doly laýyklykda we beýleki sözler bilen gowy utgaşdyrylyp ulanylan halatynda diňleýjilere degerli täsir edýär. Sözleri ulanmakda aşakdaky ýalňyşlyklar köp gabat gelýär.

- sözleriň edebiýatda ulanylyş düzgüniniň bozulmagy. Mysal, arkasy – syrty, kellesi – başy,
- birmeňzeş kökli, emma manysy başga sşzleri ýerliksiz ulanmak. Mysal, gutarýar- gutardýar,
- sözleriň sazlaşygynyň çäginde giňeltmek. Mysal- „10 sany çäre ornaşdyryldy“. Bolmalysy- „geçirildi“,
- tawtologik söz toplumyny, ýagny manysy esasan birmeňzeş sözleriň toplumyny ulanmak. Mysal- „boş wakansiýa“, „wagtyň hronometražy“, „meniň özüm“,

- söz stillerini esassyz gatyşdyrmak. „Gurluşykçylar doňuzlar üçin ymaratlar galdyrdylar“.,
- durnukly, üýtgeşsiz söz düzümleriniň, frazeologizmleriň ulanylyşyny üýtgetmek. Mysal- „Ýetimi ýetip ur“ ýerine „Aýaly ýetip ur...“, „Almany asmana at, ýere düşýänçä näpelek“ ýerine „Almany asmana at, soň görübereris“ we ş. m.

Adamlarda sözleriň başlangyç sesleri esasynda olaryň mazmunyny, manysyny aňmak endigi döreýär. Olar durnukly söz düzümlerini hem ýatlarynda „nusga“ hökmünde saklaýarlar. Ünsüň esasy bölegi sözleriň manysyny aňmaga gönükdirilýär. Eşiden sözlerini diňleýjiler öz aňynda saklanýan „etalon“ bilen deňeşdirýärler. Eger olar gabat gelmese, eşidilen söz bir goşmaça „galmagal“ hökmünde kabul edilýär. Bu bolsa olaryň ünsüni sowýär, hem-de çykyşyň mazmunyna düşünmekleri peselýär. Sözde goýulýan basymlar üýtgeşe („prosent, dokument, adam“), ol hem ünsi sowýär.

Käbir gysgaltmalar – ÖYK, YKG, HHR diňlemäge we aňmaga kyn. Gowusy olaryň doly adyny aýtmaly.

Söz baýlygy we lenç edilen sözler. Ene diliň baý mirasyna eýe bolan adam hemişe özboluşly sözleýär. Şol bir wagtda ol örän çylşyrymly zatlary barada düşnükli gürrüň berip bilýär. Sözüniň baýlygy barada alada etmeýän adamlar kesekiniň aýdýan sözlerini gaýtalaýarlar. Olaryň çykyşlarynda hemmeleri bizar eden şol bir sözler gaýtalanýar (türkmen telewideniýesi we metbugaty). Şeýle sözlere lenç edilen sözler, ýa-da şamp diýilýär. 15-20 şampy ulanyp, olar islän mowzuk boýunça çykyş edýärler. Häzirki zaman syýasatçylary „totalitar düzgün“, „sowet döwriň elhenç döwri“ ýaly şamlary her çykyşynda ulanýarlar.

Resmi- kanselýariýa hat alyşygynda ulanylýan kanselýarizmler, ýagny galyplanan sözler şampyň bir görnüşidir. Mysal- „gyzgyn goldaw tapýar“, „işinde“, „bu

ugurda“, „berilen görkezmeleri ýerine ýetirip“, „çäreleri amala aşyryp“...

Görnüşi ýaly, şamplar artykmaç hemra – sözleri ulanmak esasynda döredilýär.

Dilewarlygyň başga bir uly kemçiligi ol umumy, dabaraly, batly, ýöne boş sözleri giňden ulanmakdyr. Telewideniýede biz günde „dünýäni aňk eden“, „türkmen aganyň bitiren“, „görülip– eşidilmedik“, „dünýäniň hiç bir ýurdunda ýok“ we ş. m. ýürege düşgünç sözleri eşidýäris. Olar adamlaryň gulagyny kamata getirýär.

„Karar kabul edildi“, „göreş alyp barmak“, „tüýs ýürekden ynanmak“, „degişli döwürde“ ýaly sözler hem standartlaryň bir görnüşidir.

Dilewaryň sözünüň baýlygy onuň aktiw we passiw (köp we az ulanylýan) söz baýlygyndan belli bolýar.

İşjeň sözler – bu biziň öz pikirlerimizi aňladýan we diňleýjilere ýetirýän sözlerimizdir.

Passiw sözler – bu bize tanyş we düşnükli, emma geplänimizde seýrek ulanylýan sözlerimizdir.

Ýönekeý adamyň işjeň söz baýlygy 1-2 müň sözden durýar. Käbir adamlar 300-den 600-e çenli söz bilen çäklenýär.

Medeniýetli adamyň işjeň söz baýlygy 3-4 müň söz bolup, passiw söz baýlygy 15 müňe ýetýär. L. Tolstoýyň eserlerinde 60 müňe golaý söz ulanylypdyr.

Dilewaryň çykyşynyň söz baýlygy – onuň sinonimleri (manysy ýakyn sözleri) ulanyp bilişine baglydyr. Sinonimler şol bir sözleri gaýtalamazdan öz pikirini anyk we takyk beýan etmäge mümkinçilik berýär. Mysal – geplemek, sözlemek, nutuk aýtmak, çykyş etmek, hümrüdemek, warsaky urmak, güpülemek, warryklamak, wagyrdamak, diýmek, duýdurmak, syzdyrmak, üýrmek, aňňyrmak, samsyklamak, horkuldamak, jabjynmak. Sinonimler adamyň bolup geçýän hadysalara bolan garaýşyny has aýdyňlaşdyrýar.

Gysgasözlülük we geplemseklik (was-waslyk). Beýik dilewar Siseronyň belleýşi ýaly „dilewaryň iň uly üstünligi – bu onuň aýdymaly zady aýdyp bilýändigini däl-de, aýdylmasyz zady aýtmazlygydyr“. Dilewaryň sözünde „sözlere darlyk, pikirlere bolsa giňlik gerekdir“.

Geplemseklik köp çykyşlarda giňden ýaýran beladyr. Artykmaç sözler çykyşy hapalaýar, onuň tebigylygyny, täsirliligini peseldýär. Geplemsek adam öz-özünden düşnükli zatlary çintgäp gürrüň berýär, häli-şindi esasy meseleden sowulup, çöpe-çalama urup gidýär, pikirlerini birnäçe gezek dolanyp gaýtalaýar. Şonuň netijesinde esasy pikir söz batgasynda gark bolýar, diňleýjileriň ünsi ondan sowulýar.

Kä halatda köpsözlülük bilkastlaýyn demagogiýa urup, adamlaryň ünsüni olary gyzyklandyryň meseleden sowmak üçin ulanylýan usul-da bolup biler.

Köpsözlüligi köplenç haşal sözlük, ýa-da parazit (mugthor) sözler diýilýär. Dänimim, welinim, meselemki, ynha diýmeli, dar-aýt, walla we ş. m. sözler hiç hili many bermeyän bolsalar, olar „parazitlerdir“.

Öwrenje dilewarlar ýoldaşlaryndan özüniň çykyşyny diňläp, belliklerini aýtmaklaryny haýyş etmelidirler. Ýoldaşlary hem oňa sypaýy görnüşde ýalňyşlaryny görkezseler, kömek etdikleri bolar.

Köpsözlülük pleonazmlary (bir manyly artykmaç sözleri) ulanmakda-da ýüze çykýar. Mysal - „Biziň beýik we mukaddes borjumyz“, „gyssagly we gaýragoýulmasyz iş“, „uzak we dowamly dymmaklyk“, „ýanwar aýynda“ we ş. m.

Tawtologiýa - (aýdylanlary şol bir sözler bilen gaýtalamak) hem ýokarda görkezilen kemçilikleriň hataryndandyr. Mysal - „jogap hökmünde biz şeýle jogap eşitdik“, „şeýle bellikleri bellemeli bolarys“.

Hemmelere aşgär mesele barada giňişleýin sözlemek, ony „çeýnemek“ çykyşyň täsirli bolmagynyň ganyň düşmanydyr. Alymlaryň barlaglary diňleýjileriň hemmeler üçin düşnükli

zatlary kabul etmän başga zatlara güýmenip başlaýandygyny subut edýär. Mysal üçin, alymlaryň öňünde ylmyň peýdasy, talyplaryň öňünde okamagyň peýdasy barada gürrüň edilse, olar şeýle dilewary diňlemezler.

Sözleriň tygşytly ulanylmagynyň üstünde ýadawsyz işlemek gerek. Çykyş näçe az sözli bolsa, ol şonçada täsirli, dykyz we çeye görüner. Beýle diýdigimiz çykyş telegramma, ýa-da beýan ýaly gysga bolmaly diýdigimiz däl. Onda hökman intellektual – logiki we duýgy serişdeleri ulanmalydyr.

Anyklyk we takyklyk. Diňleýjileriň düşünmekleri, onuň sol märeke üçin kynçylyk döretmeýändigini çykyşyň aýdyňlygynyň alamatydyr. Çykyş aýdyň bolmagy üçin içki sazlaşygyna, argumentleriň ynandyryjylygyna, diliň joşgunlylygyna üns bermek gerek. Çykyşyň temasy we mazmunyna seretmezden halkyň öňünde çykyş edýän dilewar beýan edilişiniň sadalygyna aýratyn üns bermelidir. Çykyş ylmy meselä bagyşlanan bolsa, onda dilewar ylmy hakykaty hünärmenleriň dilinden adaty dile „terjime“ etmelidir. Şonuň üçin märekaniniň öňünde çykyş mahalynda ýörite terminologiýany, hünärmenler arasynda ulanylýan sözleri mümkin boldugy-ça az ulanmalydyr. Şol bir wagtda sadalaşdyrmak ýüzleýlige öwürilmeli däl. Dilewar ylmy terminleri ýönekeý dil bilen sazlaşdyrmagy başarmalydyr.

Halklaryň arasynda hyzmatdaşlygyň barha giňemegi, ylmy- tehnikä ösüşiň barha giňden ýaýramagy halklaryň dilleriniň özara täsirini barha çaltlandyrýar. Kompýuter, awtomat, menejment we ş. m. sözleriň öňünde böwet goýmaga mümkinçilik ýokdur. Emma her bir täze sözi diňleýjilere düşündirmek gerek. Ýogsam olar „fiasko“ sözünü daşary ýurtlynyň familiýasy, „apogeý“ sözünü geografik at diýip düşünmegi mümkin.

Daşary ýurt sözlerini dürli usullar bilen düşündirmek bolar. Mysal: monarhiýa-bir adamyň häkimiýeti, patyşalyk,

respublika – jemkuriýet, saýlanmaýan häkimiýetiň ýokdygy, demokratiýa – halkyň häkimiýeti we ş.m.

Olary sinonimleriň üsti bilen hem düşündirip bolar. Mysal: diskussiýa – jedel, represiýa – zorluk, kolhoz – köpçüligiň hojalygy.

Çykyşda daşary ýurt sözleri göze dürtülip durman, aňsyrylman geçmelidir. Şol bir wagtda diňleýjilere düşnükli bolmalydyr. Dilewar çykyşynda daşary ýurt sözleriniň manysynyň dogrydygyna diňe doly ynanan wagtynda ony ulanyp biler.

Dilewaryň çykyşy öňde goňýan maksada doly gabat gelse ony takyk söz diýip bolar. Diýmek ol öz çykyş etjek mowzugyny örän çuňňur öwrenmelidir.

Joşgunlylyk. Degişme. Öňem birnäçe gaýtalaýşymyz ýaly, çykyş diňe aňa däl, eýsem duýgulara-da täsir etmelidir. Hakykat ýüzünde dilewar ilki bilen duýgulara täsir edip, şonuň netijesinde pikirleriň märekäniň aňyna etmegini gazanmalydyr.

Joşgunlylykçykyşyň mazmuny bilen hem baglanyşkly bolar. Mysal – Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda bolup geçen özgerişler barada gürrüň edilende diňleýjilerde kanagatlanma we buýsanç duýgulary döreýär. Şol bir wagtda parahorluk, neşekeşlik ýaly wejeralyklaryň bardygyny eşidip, bizde gahar-gazap duýgulary döreýär.

Görnükli artisti, alymyň döredijiligi barada gürrüň gidende bolsa estetiki lezzet duýgulary döreýär.

Dilewaryň çykyşynda pikir we duýgunyň barabarlygy onuň häsiýetiniň hyjuwlylygyna, çykyşyň görnüşine we mazmunyna bagly bolup biler.

Ýokary okuw jaýyndaky leksiýa seredeňde mitingde edilýän çykyş has joşgunly bolýar. Ýöne ähli çykyşlarda-da duýgy aňyň işleýşini has güýçlendirýär. Psihofiziologlaryň barlaglaryň netijeleri joşgunlylygyň çykyşy kabul etmek prosesine güýçli täsir edýändigini subut edýär. Ol oýlanmak, ýatkeşlik, üns mehanizmlerini oýarýar. Sesi seçip alyş guraly

hem gyzykly maglymaty kabul etmeklige gönükdirilýär, ol keseki sesleri „basyp ýatyrýar“.

Häzirki zamanda dilewarlar ekspressiw (lat. Expressio – täsirli) usuly ulanýarlar. Ýagny hemişe iki gapma-garşylykly başlangyç ge-zekleşdirilýär. Informasiýanyň „geçmegi“ üçin ilki haýsydyr bir täsirli ýagdaý döredýär. Ol duýdansyz fakt, ýa-da sorag getirilip, üýtgeşik hereket, ýa-da äheňi ulanyp, soňra bolsa gerekli maglumaty berýär.

Zehinli dilewaryň çykyşy diňleýjilerde hem-ä haýsydyr peýdaly habar bermek, hem-de adamyň döredijiligi bilen tanyşmak duýgularyny döredýär.

Çykyşyň joşgunlylygy joşgunly sözleriň, hereketleriň, mimikanyň üsti bilen gazanylýar. Joşgunlylygyň dil serişdeleriniň 20-den gowurak görnüşleri bar. 1). Olaryň biri-sözleriň ýa-da söz toplumlarynyň gaýtalanmagy esasynda gazanylýar. Bu bolsa çykyşy güýçlendirýär we oňa üýtgeşik bir ritm berýär. Mysal: Bu..., bu...; diýeliň... diýeliň... Gaýtalanmalar çendenaşa uzyn bolmaly däldirler, sebäbi diňleýjiler uzak wagtlap güýçli dykgat bilen diňlemegi başarmaýarlar.

2). Sözlemde sözleriň ýerleşmek tertibini özgertmeklik çykyşy janlandyrýar we adaty sözleýişe meňzedýär. Mysal: „Ýaşasyn Türkmenistan!“- „Türkmenistan ýaşasyn“.

3). Egerde sözlemde ulanylýan sözleirň öňküsinden soňkysy has güýçlüräk bolsa çykyşyň täsirlilikigi güýçlenýär. Mysal: „Halk öz tejribesinde öwrendi, ol gynamalardan, ölüm jezalaryndan, köpçülikleýin jezalandyrmalardan geçmeli boldy.“

4). Iki gapma-garşylykly düşüňjeleri deňeşdirmek hem täsirlilikigi güýçlendirýär. Mysal: „Dag syçan dogurdy“.

5). Jogaby öz-özünden düşnükli soraglary goýmak. Sonuň netijesinde aýdylanlary diňleýjileriň özleriniň oýlanyp ünsüni ýiteltmek mümkin. „Haçana çenli halk özüniň talanmagyna, masgaralanmagyna, kemsidilmegine çydap biler?“

6). Çykyşda sorag – jogap usulyňy ulanmak. „Mesligine çydap bilmeýän çinownikler öz halkynyň bähbidi barada oýlanarlarmy? – Ýok, olar diňe öz gara nebisleri ugrunda çapýarlar“.

7). Jogaby öz-özünden düşüňikli dialogda dilewar hamala märeke bilen gürleşýär. „Özüňiz oýlanyp görüň, watanlaşlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda...“

8). Kesekiniň sözünü ulanmak hem çykyşy janlandyrýar. Mysal-„Käbir adam“Men öz gazanjyma köşk gurdursam ilin maňa jynkyny çykarmaga haky ýok“- diýip pikir edýär. Hakykatda onuň aýlygy köşgüniň gapysyna goýulan daşary ýurtdan getirilen gapy tutawajyna-da ýetenok!“

9). Diňleýjileriň bir toparyna, ýa-da käbir adamlara ýüzlenmek hem çykyşy janlandyrýar. „Siziň arañyzda öz işiniň hakyky ussatlary otýr. Size öz minnetdarlygymy bildiresim gelýär. Mülkdar Aman Baýramow, bitiren hyzmatyňyz üçin size türkmen halky baş egýär.“

10). Joşgunly seslenmek haýsy-da bolsa bir pikire öz garaýşyňy görkezmege, märekäni-de şoňa çekmege kömek edýär. „Serediň muňa! Heý, şundanam bir ýolbaşçy bolarmy?“

Çykyşyň dialoga öwrülmegi, dürli soraglar bermek, seslenmek, şahsyýete ýüzlenmek, gönükdirmek–hemmesi bilelikde „personifikasiýa“ diýilýär. Olar diňleýjileriň ünsüni özüňe çekmek üçin ulanylýar.

Psihologlaryň hasaplamalaryna görä çykyşyň diňleýjilere gyzykly bolmagy üçin 11 % personifisirlenen sözler we 32 % sözlemler bolmaly. Käbir dilewarlaryň çykyşynda olar 34 % söz we 82 % sözleme çenli ýetýär.

Dilewaryň çykyşynda joşgunlylygy we obrazlylygy ýokarlan- dyrmak üçin bir sözün manysyny beýleki söze geçirmek hem ulanylýar. „Biziň serdarymyz öçmejek ýyldyz ýaly ýagty salýar“. Beýle meňzetmeler, garaşylmadyk we täze bolsa has güýçli täsir edýär. Dilewar „gije ýaly garaňky“, „tilki

ýaly hilegär“ ýaly lenç edilen meňzetmeleri ulansa welin, ol öz abraýyny peseldýär.

Meňzetmä **metafora** (gr. Metafora – geçirme) golaýdyr. Ol bir zadyň adyny başga zadyň mazmunyna geçirmek netijesinde obraz döretmekdir. Eger dilewar „ol tilki ýaly hilegär“ diýse – bu meňzetmedir. Emma „guýruksyz tilki“ diýse, ol metaforadyr.

Metonimiýa meňzetmelere we metaforalara golaýdyr. Metonimiýa (gr. Metonymia – adyny üýtgetmek) – bu özara baglanşykly bolan bir zadyň adyny başga zada geçirmekdir. „Çüýşäniň ašygy“, „Waşington dünýä hökümini ýöredýär“.

Sinekdoha (gr. Synekdoche-baglanyşdyrmak) – metonimiýanyň bir görnüşidir. Bu ýerde bütewi zadyň adyny onuň bir bölegine berip ýiteltmek ulanylýar. „Eý, telpek, sen nireden gelýärsiň?“ Bu ýerde telpegiň eýesi göz önünde tutulýar.

Epitetler (gr. epitheton–dakmak)–bu dilewaryň adama garaýşyny görkezýän ýiti suratlandyrmadyr.-„ganhor diktator“, „gorkak oppozisiýa“, „oýnatgy demokratiýa“.

Dilewarlar köplenç **allegoriýalary** (gr. Allegoria-göçme manyly söz) ulanýarlar. Şolaryň üsti bilen olar takyk durmuş obrazyny döredýärler. Mysal – tilki-hilegär, ýolbars–häkimiýet, güýç, guzy, owlak–ejizlik. Allegoriýany ýerlikli ulananda adamlar göni ady tutmasa-da näme hakda gürrüň gidýänini düşünýärler.

Kähalatda, aýratynam diplomatik çykyşda **ewfemizmler** (gr. Euphemismos – gowy geplemek) ulanylýar. Ewfemizm – bu haýsy-da bolsa bir zadyň adyny başga bir, ýumşagrak söz bilen çalyşmakdyr- negr – reňkli ilat, yzagalak – ösüp barýan, gozgalaň – tolgunma, demokratiýanyň bogulýan ýurdy – demokratiýanyň döräp barýan ýurdy, açlyk – azyk kynçylyklary we ş. m.

Syýasatçylar öz syýasatyny gowy görkezmek üçin ewfemizmleri giňden ulanýarlar.

Disfemizm (gr. Dysphemi – erbet gepleýärin) ewfemizmiň ters tarapydyr. Bu wakalary, adamlary bilkastlaýyn gödek, erbet görkezmäge gönükdirilendir. Ony esasan syýasy garşydaşlaryňy suratlandyrmak üçin ulanýarlar. Ony ýetginjekler we jenaýatçylar öz „özbaşdaklygyny“, „jemgyýeti sylamaýandygyny“ görkezmek üçin ulanýarlar.

Giperbola (gr. Hyperbole – üstünde, ýokarsynda, ýokary)- märekäniň ünsüni aýdylýan pikire çekmek üçin çendenaşa çişirmek. Mysal -,„gan derýa bolup akdy“, „maslyklar dag ýaly üýşüp ýatyr“.

Dilewaryň çykyşynyň täsirli we özboluşly bolmagyna **frazeologizmleriň** (sözleriň durnukly toplumu) ulanylmaly uly kömek edýär. Olar çylşyrymly obrazlary, düşüňjeleri gysgaça beýan etmegi başarýarlar. Mysal -,„keçe telpek“, „gaba sakal“, „ýeliň nireden öwüsýänini bilmek“, „döwrebap adam“.

Nakyllar, atalar sözi, ýörgünli aňlatmalar hem frazeologizmlere girýärler. Olar edebi çeşmelerden gelip çykyp-da biler. Mysal- „40 ýyl maýa gezenden, bütin bir ýyl ner gezgin“ (Mollanepes), „Iki hatyn bir är üç aýal bolar“ (Magtymguly).

Frazeologizmleri çykyşyň temasyňa laýyklykda belli bir derejede we ýerlikli özgertermeklik ulanylýar. Mysal - „Syýasatçynyň aýdanyny et-de, edenini etme“, „Döwlete ynansaň ynan, ýöne özüňe berk bol!“

Emma olary özgertmäge örän seresapçemeleşmeli. Sebäbi jüpüne düşmedik özgerdiş märekede nägilelik döredýär.

Ýokarda agzalan usullardan erkin peýdalanmagy başarmak üçin çeper edebiýaty, dürli sözlükleri köp okamak, öz üstünde üznüksiz işlemek gerek. Eger-de frazeologizmler çendenaşa köp ulanylsa, çykyş dabaraly, mahabatly bolup görüner. Olar diňe çykyşyň estetiki tarapyny ýokarlandyrmak üçin ulanylyp, esasan soraglar, seslenmeler, dialoglar we, ş. m. ulanylsa, ol diňleýjilerde döredijilikli (ewristik) duýgular döredýär.

Dilewar öz çykyşyny owadan we ýalandan dabaraly bolmagyna çapman, mümkin boldugyça tebigy bolmagyna dyşmalydyr. Çykyşyň mazmuny we görnüşi bir-biri bilen berk baglanşykda bolmaly. Çykyşda täze faktlar, üýtgeşik pikirlerem, joşgunlylyk we logiki yzygiderligem gerek.

Dilewaryň çykyşynda joşgunlylygyň üýtgeşik bir görnüşi-**ýumordyr** (degişme). Degişme çykyşda dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Ol auditoriýabilen aragatnaşygy ýola goýmaga, başga tarapa sowulan ünsi özüňe çekmäge, esasanam öz syýasy garşydaşyňy gödek sözleri ulanmazdan ynjytmaga mümkinçilik berýär.

Çykyşda degişmäniň ulanylmagynyň ýene bir uly ähmiýeti bar. Degişme, gülki märekede has güýçli täsir edip, ol ähli adamlary öz içine alýar. Ýöne dürli märekanîň dürli zadyň üstünden gülýändigini ýatdan çykarmaly däl. Sebäbi olaryň bilim, sosial, milli, ýaş aýratynlyklary bar. Psihofiziologiýanyň barlaglarynyň netijesiniň bellemegine görä, wakanyň mazmuny barada garaşylýan zat bilen garaşylmadyk hakykatyň arasyndaky sazlaşygyň bozulmagy netijesinde döreýär.

Degişmäniň, gülkiniň örän köp öwüşginleri bar. Ýumor we satira degişmäniň gapma-garşylykly taraplary. Olaryň arasynda örän köp öwüşginler ýatyr.

Ýumor (angl. Humor – şähtiaçyklyk, keýpiköklük), ýagny dostlukly gülki. Ol bir hadysany ýok etmäge däl-de, ony kämilleşdirmäge çagyýar. Öz gezeginde ýumor hem hoşgöwünli, dostlukly, inçe, gödek, gamgyn, rehimsiz, ýowuz bolmagy mümkin.

Satira (lat. Satira-bulam-bujarlyk) hadysany düýpgöter ret edip, ony ýok etmäge çagyýar.

Ironiýa (gr.eironia-gizlin kinaýa), ýañsa almak, çete çekmek. Bu joşgunly tankydyň bir görnüşi bolup, ýalandan öwmegini aňyrsynda ýañsa almak ýatyr.

Sarkazm (gr.sarkazmos-etini goparýan) – awuly, içýakgyç kinaýa, gyjالاتly, awuly gürrüň. Bu garşydaşy paş ediji iň ýokary derejeli, satiriki görnüşli ironiýa.

Zehinli dilewar degişmä düşünýän, özi hem töwerekde üstünden gülmäge mynasyp zatlary görmäge we şoňa örän özboluşly baha berip bilýän adam bolýar.

Syýasatçylaryň ikiýüzliligini goldaýan kişi bolup labyz bilen bolsa ony tankytlamak sarkastik täsir galdyrýar. Oňa **antifraza** diýilýär. Mysal – Durdyýewiň „halkyň hal-ýagdaýy gün-günden gowulaşýar“– diýeni dogrudyr. Aýdylýan zadyň ýalandygyny görkezmek üçin labyz, beden hereketi, mimika ulanylýar. Diňe şonda aýdylýana ters many berilýäni düşnükli bolýar.

Iki gapma-garşylykly alamatlary birleşdirmege **oksýumoron** (gr. Oxymoron – akylly samsyklyk) diýilýär. Mysal -,„ajy şatlyk“, „mukaddes ýalan“, „diri maslyk“, „hoňkaryp duran beýiklikler“.

Degişmäni märekä ýetirmekde pauza (wagtlaýynça dymmak) ullakan orun tutýar. Pauza bolmasa märekäniň degişmä düşünmezligi mümkin. Egerde pauza uzaga çekse, onda degişmäniň täsiri pese gaçýar, ol ýasama öwrülýär.

Gülkini ulanmakda-da çakyny bilmek duýgusy bolmaly. Çäksiz degişme lenç edilen degişmeleri ulanmak märekede nägilelik döredýär. Bu zatlar bolsa tejribe bilen emele gelýär.

Öz çykyşyny doly taýýarlandan soň öwrenje dilewar ähli çykyşy öz ýanyndan aýdyp, repetisiýa geçmelidir. Biri içinden geplese, beýleki biri ony sesli aýdýar. Soňra öz hereketlerini, tribuna çykmagy hem barlap görmek gerek.

§ 3. Dilewaryň märekäniň önünde özüni alyp barşy

Çykyşa taýýarlyk we çykyşa başlamak. Çykyş etmeklik dilewaryň sungatynyň iň ýokary derejesidir. Hatda tejribeli dilewaram çykyş mahalynda garaşylmadyk hadysa uçrap biler.

Dilewar märekä edara edip bilmese onuň gowy taýarlan umumy okuwyda biderek bolar. Emma gowy taýýarlanan dilewarlyk tehnikasy, gowy sesi – bu zatlar mazmunly çykyş bolmasa biderek köýer. Şeýlelikde, dilewarlyk tehnikasy bu dilewaryň çykyşyny bezeýän bir ramkadyr.

Çykyşa taýýarlanýan mahaly dilewar özüni fiziki we ruhy taýdan sazlaýar, meýillendirýär. Çykyşyň oň ýanynda dynç almak, ýeke bolmak, gezelenç etmek gerek. Şol wagt çykyşyň has möhüm we kyn ýerleri barada ýene-de bir gezek oýlanyp, öz ýanyndan gaýtalamak gerek. Çykyşdan başga zatlary aňyndan aýryp taşlamaly, „rola girmeli“. Çykyş ediljek otaga öňünden baryp görmeli, içinde aýlanmaly, münber barlap görmeli.

Mümkin boldugyndan zalyň göwrümi diňleýjileriň sanyna gabat gelse has gowy bolýar. Zal ýarym boş bolsa, ol çykyşa zyýanly täsir edýär. Sebäbi pytraňny märekä seredende toplum märekäni edara etmek aňsat. Diňleýjiler az bolsa, olary toplum we oňki hatarlarda oturtmaly. Zal boşlag bolandan, diňleýjileriň taýýar ýerlerinden köp bolany gowy. Zala girelge diňleýjileriň ýeňse tarapynda bolsa gijä galanlar olaryň ünsüni sowup bilmezler.

Çykyşy taýýarlaýanlar dilewara-da, diňleýjilere-de mümkin boldugyndan gowurak şert döretmelidirler. Çykyş dar, şowhunly zallarda, iş ýerlerinde gurulmaly däldir. Zalyň ýagtylygy, wentilýasiýasy, mikrofonyň işleýşi, görkezöe esbaplaryny ulanmaga mümkinçilikleröňünden barlanmaly. Sahnada, münberiň arkasynda märekäniň ünsüni sowar ýaly zat bolmaly däl. Çykyş wagtynda preziumda adam näçe az bolsa, şonça-da gowy. Sebäbi olaryň her biri märekäniň ünsüniň bir bölegini özüne çekýär. Ýöne dilewar dürli zalda, dürli ýagdaýda çykyş etmäge taýýar bolmalydyr.

Çykyşyň äheňi we häsiýeti diňleýjileriň sanyna bagly bolýar. Eger olar 10-15 adamdan ybarat bolsa, onda olar bilen içginlik ýagdaýynda gürrüň etmeli. Köpmüň adam ýygananan

köpçülikleýinmitingde bolsa ýokary joşgunlykda çykyş etmek gerek. Elbetde dilewar haýsy märekede çykyş etjekdigine görä öňden taýýarlanyp gelýär. Ýöne gelenleriň sany garaşylandan köp, ýa-da has az gelse özüňi ýitirmeli däl-de, täzeçe özüňi taýýarlamaly.

Diňleýjilerden gizlenmän, olaryň arasyna gelip öň gelenleriň birnäçesi bilen gepleşmeli, olaryň islegleri bilen tanyşmaly. Bu bolsa tolgunmany belli bir derejede gowşadýar.

Egerde çykyşdan soň diňleýjiler dilewaryň daşyna üýşüp sorag berip başlasa, diýmek çykyş üstünlikligeçdi diýmek bolar. Şonuň üçin çykyşdan soň märeke bilen duşuşmak peýdalydyr.

Märekede dilewar barada ol münbere çykmanka belli bir pikir döreýär. Şonuň üçin özüňi örän tebigyalyyp barmak gerek. Eşiginde, oturşynda märekäni göwnünden turmajak zat bolmaly däl. Özünden öň çykyş edýänleri üns berip diňlemeli, şolara laýyklykda öz çykyşyňa özgerişler girizmeli.

Soňkylaryň hatarynda çykyş etmeli bolsa diňleýjileriň ýadandygyny çatda saklap mümkin boldugyndan gysgarak çykyş etmeli. Eger-de senden öň gowy dilewar çykyşedip diňleýjilerde oňat täsir galдыran bolsa, onda öz çykyşynyň täsirliligi barada aýratyn oýlanmaly.

Dilewar münbere tarap ýönelende hemmeleriň ünsi şoňa gönükdirýär. Şonuň üçin ol ähli görnüşi bilen özüniň gujuryny, haýsy-da bolsa bir wajyp zady aýtmaga taýýardygyny we işleýändigini aňaltmalydyr. Eger-de dilewar öz ýöreýşi bilen çekinjeňdigini, ýaýdanjaňlygyny, ýa-da biperwaýlylygyny görkezse ol diňleýjilere erbet täsir edýär.

Eger-de dilewar märekäniň arasynda oturan bolsa, onda ol öňünden taýýarlanyp geçelgä golaýraga geçmelidir. Münbere çykanda goňşy oturanlary bimaza etmek, artykmaç gopgun turuzmaly däl. Ýöräp barýarkaň iliklerini ildirmek, saçyňy ýa-da galstugyňy düzetmek, ýazgylaryňa seredişdirmek gelşikli däl.

Münbere ýetmänkä howul-hara gepläp başlaýan dyzmaç dilewarlar diňleýjilerde erbet täsir galdyrýarlar. Iň erbedäm onuň ilkinji sözlerini diňleýjileriň köpüsi eşitmän galýar.

Münber, ýa-da stol çykyş etmek üçin iň amatly ýerdir. Eger-de olar ýok bolsa, onda märekeden 2-3 metr öňde, zalyň ortasynda durup sözlemelidir.

Münber hereketlere päsgel berýär. Şonuň üçin eger-de dilewar diňleýjilere has güýçli täsir etjek bolsa, ol ýagdaýa görä märekanîň önünde ýa-da gapdalynda durup geplemelidir.

Birnäçe dilewarlar diňleýjileriň sany 50-den köp bolmasa estrada, ýa-da başga bir beýiklige çykman diňleýjileriň oturan derejesinde durup geplemegi halaýarlar. Sebäbi dilewar diňe dili bilen däl, eýsem ähli göwrümi bilen diňleýjilere täsir edýär.

Dilewaryň münbere çykmagy iň jogapkärli pursatdyr. Ýaňyja ol märekedäki bir adamdy. Indi bolsa ol „baştutan“ wezipesini ýerine ýetirýär. Märeke ony diňlemäge taýýar. Emma birnäçe alymlaryň aýtmagyna görä, dilewaryň çykyşy diňleýjileriň üstünden belli bir derejede „zorlukdyr“. Sebäbi adamlar adaty durmuşda gatnaşykda dialog görnüşe öwrenişen. Bu ýerde bolsa monolog diňlemäge mejbur bolýarlar.

Münbere çykan pursatynda dilewar ilki bilen öz tolgunmasyny basyp ýatyrmarydyr. Soňra diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak we olary öz erkiňe boýun etmek gerek. Märekä çykyp-çykmazdan gepläp başlamaly däl-de, 10-15 sekund dyngy (pauza) etmeli. Şol wagt münber sagadyňy, ýazgylaryňy münberde arkaýynlykda ýerleşdirmeli, zala howlukman göz aýlamaly.

Şeýle dyngynyň ullakan ähmiýeti bar. Diňleýjiler şol wagt dilewar bilen tanyşýar, onuň münberde görünmegi bilen öwrenişýär. Dilewar barada ilkinji duýgulary diňleýjide onuň daş keşbi: ýüzi, syraty, geýimi döredýär. Adamlara baha bermekde onuň daş keşbi däl-de, onuň ruhy dünýäsi esasy bolmaly diýen düşünje bar bolsa-da, diňleýjiler üçin dilewaryň daş keşbi uly rol oýnaýar.

Psihologlaryň derňewleriniň görkezmegine görä köp adamlar daşky keşbi esasynda psihik aýratynlyklary barada baha berýärler. Mysal üçin köp adamlar äýneki we maňlaýynda saçy ýok adamlary akyllý, ynamdar adam hasaplaýarlar. Gartaşan we dolmuş erkek kişileri ähtibar we özüne ynamly adamlar hökmünde kabul edýärler. Ýylgyrýan adamlar akyllý we mähirli adam hökmünde kabul edilýär. Köplenç halatlarda bu düşüňjeler hakykata dogry gelmeýär we diňe adamlaryň psihologik sowatsyzlygyny aňladýar. Emma şeýle garaýyşlaryň bardygyny ýatdan çykarmaly däl.

Özara aragatnaşykda adamlar öz ünsüni gürründeşiniň ýüzünde, aýratyn-da gözünde jemleýärler. Bu endik çagalykda döreýär. Sebäbi ýüzden ses eşidilýär, ýüz keşbinde üýtgeşmeler dürli duýgy täsirini etirýärler.

Ýaşlar dilewaryň boýuna, beden gurluşyna, syratyna has uly üns berýärler. Dilewaryň geýimi hem uly ähmiýete eýedir. Onuň saçy daralgy, geýimi ütükli, aýak gaby arassa bolmaly. Eşikde geleňsizlik, harsallyk, geň eşik geýmeklik märekede dilewar olary sylanok diýen düşünje döredýär.

Başlangyç dyngy mahalynda märekede oturanlara döz aýlap, olar bilen sessiz salamlaşýan ýaly gözlerine seretmeli netijede kem-kemden olaryň ünsüni özüne çekmeli, çykyşy diňlemäge meýil döretmeli.

Kähalatda başlangyç pauza seretmezden märeke köşeşmeýär. Şeýle ýagdaýda çykyşy gatyrap sesli başlamaly. Emma gykylyga geçmeli däl. Bu ýerde dilewara fizikanyň kanuny kömege gelýär. Sebäbi köpçüligiň gowurynyň äheňi pes (ýogyn) tonda bolýar. Dilewar ondan başga, ýagny ýokary (inçe) tonda sözläp başlasa, onuň sesi märekaninkiden tapawutlanyp eşidilip başlanýar. Öz fiziologik aýratynlygy boýunça adam umumy seslerden tapawutlanýan sesi kabul edýär.

Ýöne märeke köşşedigiçe adaty tona (sese) geçmek gerek. Sebäbi ýokarlandyrylan (inçe) ses edil gykylyk ýaly diňleýjilere ýakymсыз täsir edýär.

Okuw otagynda ýuwaş, adaty ýagdaý bolan mahaly ilki parahat, ýuwaşrak ses bilen haýalrak başlamaly. Şeýle başlangyç märekäniň has-da köşşemegine kömek edýär.

Başlangyç arakesme we başlamak dilewaryň tolgunmasyny („dilewar ysytmasyny“) eňmäge mümkinçilik berýär. „Dilewar ysytması“ ähli öwrenje dilewarlara mahsus zatdyr. „Dilewaryň ysytmasynyň“ alamatlary şulardan durýar: gowuşgynсыз hereketler, dyzyň, eliniň sandyramagy dodaklaryň kepemegi, ýüzüniň reňkiniň agarmagy ýa-da gyzarmagy, gulagyň „ýanyp“ başlanmagy, burnuň üstüne der çykmagy, dem alyşyň çaltlaşmagy, aýtjak zadyňy ýatdan çykarmak we ş.m.

Bu alamatlar gorkmak alamatlaryna örän meňzeş. Psihofiziologlaryň aýtmagyna görä bu öňde duran işiň göwrümi we häsiýeti anyk bolmanka organizmiň ähli mümkinçilikleriniň toplanmagyna beýniniň, psihikanyň garşylyk görkezmeginiň alamatydyr. Şeýle ýagdaý diňe bedeniň däl, eýsempsihikanyň hem „bogulmagyna“ getirýär. Netije örän oňat taýýarlanan çykyş hem ýoga çykyp biler.

„Dilewaryň ysytmasyny“, ýagny dilden galmak, sustypeslik, perişanlyk, huşuň galmazlyk ýaly zatlary öz karýerasynyň başlanan wagtynda ähli beýik dilewarlar – Demosfen, Siseron, M. Twen, D. Karnegi we başgalar öz başyndan geçiripdirler. Köplenç halatda şeýle ýagdaý adamlaryň, öňlerinde örän uly talaplary goýup, şoňa bäs gelip bilmän „ýanllaklary“ netijesinde bolýar.

Emma her bir dilewar şeýle ýagdaýy ýeňip geçip biler. Onuň üçin „dilewaryň ysytmasynyň“ alamatlaryny duýup başlan badyna dilewar ähli erkini bir ýere toplap, birnäçe gezek uludan dem almaly. Bu bolsa gana, beýnä kislorodyň gelişini güýçlendirýär, özüni duýuşyňy gowulaşdyrýar.

Tolgunmany ýeňip geçmekde „fiziki kiplaşma“ (gowşaşma) hem kömek edýär. Onuň üçin oturgyjy ýerinden başga ýere süýşürme, ýa-da stolda ýatan bir dersi ýerinden gozgama, fortoçkany açma we ş.m. peýda edýär. Şol bir wagtda şeýle hereketler märekä dilewaryň tolgunýandygyny görkezýändigini unutmaly däl.

„Dilewaryň ysytmasynyň“ bolmazlygynyň esasy girewi – bu özüniň aýtjak zatlarynyň dogrydygy barada dilewaryň berk ynamydyr. Çykyşa gowy taýýarlanmak, batyrylyk, gaýduwsyzlyk hem „ysytmanyň“ melhemidir. Bu bolsa üstünde höçjetlik bilen işlemegiň, märekäniň önünde yzygiderli çykyş edip durmak netijesinde gazanylýar. Taryhy tejribäniň görkezmegine görä, özüne ynamy güýçli, janypkeş, takwa (fanatik) adamlar hemişe güýçli dilewar bolýarlar.

„Dilewaryň ysytmasyndan“ başga çykyşyň ön ýanynda dilewaryň tolgunmasy hem bolýar. „Ysytmadan“ tapawutlylykda tolgunma peýdaly zat we çykyş başlanandan soň ol ylhama, joşguna ösüp geçýär. Parhsyz, biperwaý adam hiç wagt gowy dilewar bolup bilmez. Şonuň üçin tolgunma gowy alamatdyr.

Çykyşyň ilkinji pursatyndan dilewar diňleýjileriň özüne, leksiýanyň materialyna bolan garaýyşlaryny aňmaga, şoňa görä-de gerekli ugur almaga, olar bilen işjeň gatnaşyk gurmaga çalyşmalydyr.

Çykyş döwründe dilewaryň mertebesini saklamakda onuň öz bedenini tutuşy (poza) uly orun eýeleýär. Käbir dilewarlar çykyş mahalynda gazyk ýuwdan ýaly dim-dik we gymyldaman durýarlar. Beýlekileri iki tarapa çäýkanýarlar ýa-da duran ýerinde deprenýärler. Birnäçe öwrenje dilewarlar bolsa olaryň elleri birden uzalyp giden ýaly bolup, olary goýara ýer tapanoklar.

Bu zatlaryň birem diňleýjileriň gözünden sypmaýar.

Dilewar „goranyş duýgusyna“ eýerip tribunanyň ýa-da stolyň arkasyna bukulmaga çalyşmaly däl. Münberiň üstüne

abanyň, oňa „ýatmaly“ hem däl. Şeýle-de, diňleýjilere gapdallaýyn durmak, owurdyňy çişirmek, gaşlaryňy çytmak hem bolmaýar. Şeýle hereketleri diňleýjiler gopbamyk, gedemlik hökmünde kabul edýärler.

Gözi gowşak görýän dilewar stoluň üstünde üç eplenip ýazgylaryny seljerjek bolup synanşsa ol diňleýjileriň gülküsini tutdurar. Iň gowusy ýazgylary eliňde tutmak, ýa-da stola kiçijik tribunajyk goýmak gerek .

Öz indiwiđual aýratynlyklaryna görä her dilewar tribunada özüçe durýar. Ýöne hemmeler üçin peýdaly birnäçe maslahatlar bermek bolar. Her bir dilewar özüni tribunada durnukly deňagramlylyk, eňillik, dogumlylyk, tebigylyk ýagdaýynda duýmalydyr.

Boýunyň uzynlygyna görä dilewaryň aýaklary 10-15 sm. giňlikde durmaly. Dabanyň uçlary birazrak gapdala öwrülmeli. Bir aýak azajyk öňe goýulmaly. Şeýle ýagdaýda çykyşyň gerekli ýerlerinde täsirli beden hereketlerini etmek amatly bolýar. EGINE ZOR salmaly däl. Boýun biraz öňe berilmeli, garyň çekilmeli, eller göwrede erkin sal-landmaly, dyzlara zor salmaly däl (gatyrmaly däl).

Beden hereketleri we mimika. Beden we el hereketi (žest) tribunada duran dilewar üçin tebigi zat bolup, ol hoşmaça täsir ediji serişdä öwrülýär. Tribunada daňňara-daş bolup gymyldaman duran diňleýjileri çalt ýadadýar. Olar ýerlerinde ynjalık syzlanyp, „oýkanyp“ başlaýarlar. Üns peselýär. Şonuň üçin tejribeli dilewar çykyş döwründe birnäçe gezek duruşuny üýtgedýär. Ýöne bu ýerde-de çakyňy bilmek gerek. Çalt-çaltdan durkuny üýtgetse, diňleýjiler dilewar tolgunýar diýip düşüňýärler.

Münberde gepleýän dilewaryň heret etmek mümkinçilikleri çäkli. Diňleýjileriň önünde açyk, boýdan-başa görnüp çykyş edilende hereketler bilen täsir etmek mümkinçiligi artýar. Emma ony diňe öz hereketlerine doly amal edýän tejribeli dilewar başaýar. Öwrenje dilewarlara iň gowusy tribunadan

çykyş etmek gerek. Bolmasa ol sahnada „ylgap“ diňleýjileriň ünsüni bölmegi mümkin.

El hereketleri (žest) we mimika tebigy we çykyşyň mazmunyna laýyklykda ulanylmalydyrlar. Olar dilewaryň pikirleri we duýgulary bilen berk bagly bolup, olara goşmaça täsirlilik bermelidirler. Şeýle maksatlar üçin görkeziji, suratlandyryjy we joşgunlylyk hereketleri ulanylýar. Bulara uzadylýan el, ýumruk, eliň, kelläniň hereketleri girýär.

Olaryň kömegi bilen dilewar diňleýjileriň ünsüni çykyşyň gerekli ýerine çekýär, aýdýan pikirlerini öz emosional garaýyşyny bildirýär. Bu bolsa diňleýjiler-de şeýle duýgulary döredýär.

Hereketler bilen aýdylýan zadyň gönüşini, ululygyny görkezip bolar. Olar adamyň haýran galmagyna, gussany, lapykeçligi, lezzeti görkezmegi mümkin. Hereketleriň dürli toparlary bar. Salamlaşmak, gutlag (el gysmak, harby gutlag, baş egme, tagzym etme we „m.“), dini, simwoliki (alamatlandyryş) we ş.m.hereketler bar.

Hereketler:

- öňe uzadylan eliň aýasy – parahatlyk, asudalyk, abadançylyk
- eliň ýürege gysylmagy – söýgi, ynam, dostluk
- ýumrugyň dübülmeği – göreş, gahar
- eliň gorizont al hereketi – ýok, gadagan, bolmaz
- eliň wertikal ýokardan aşak hereketi – hawa, mümkin
- eliň barmaklarynyň birleşdirilip öňe uzadylmagy – bileleşik, birlik, agzybirlik
- kelläniň öňe-ýza çaykalmagy – hawa, razy, dogry
- kelläniň gapdala çaykalmagy – ýok, razy däl, nädogry
- göwräniň hereketi – herekete, işe çagyrmak
ýa-da olary togtatmaga çagyryş, gorky
- eginleriň hereketi – geňirgemek, düşümezlik
- aýagyň yzdan öňe batly uzadylmagy – ýok bolsun, zyňmak, depmek.

Dürli halklaryň hereketlerinde, olaryň ýygylgynda aýratynlyklar bar. Mysal üçin bolgarlar „ýok“ diýmegi kelläni ýokaryk-aşak hereket bilen duýdurýarlar. Alymlaryň hasaplamalaryna görä 1 sagat erkin gürrüň mahalynda maksikalylar 180 hereket edýär, fransuzlar –120, italiýalylar – 80, finn – 1, iňlis ýekeje-de hereket etmeýär. Kawkaz halklary, ruslar hem köp hereket edýärler. Şol bir wagtda hereket her bir adamyň öz joşgunlylygyna bagly bolýar.

Umuman alanda käbir alymlaryň pikirine ögrä adamlar daşdan gelyän habaryň 40 % - ni hereket we mimikanyň üsti biler alýarlar.

Belli bolşy ýaly artistler hereket we mimika üsti blen sözlere has giň we çün many berip bilýärler.mimler bolsa hiç söz ulanmazdan wakalary beýan edýärler.

Dilewar hereket we mimikany tebigy we örän ölçegli, diňe şonsuz oňup bolmaýan wagtynda ulanmalygyrlar. Ýogsam ony masgarabaz hökmünde kabul ederler.

Hereket we mimika çykyşyň ritmine, märekaniniň özüni alyp barşyna, dilewaryň özüni duýuşyna bagly bolmalydyr. Kāhalat-da dilewar öz duýgularyny basmarlaýandygy görünse ol diňleýjileri has-da tolgundyryp biler.

Käbir dilwarlar manysyz, boş hereketlere (kellesini silkmek, saçyny sypalamak, eňsesini gaşamak, iligini oýnamak, äýnegini düzetmek we ş.m.) ýol berýärler. Beýle hereketler diňleýjiniň ünsüni sowýar.köp gaýtalansa bolsa – ol zalda gülki döretmegi mümkin. Bu durnukly endiklerden dynmakaňsar zat däl. Emma ondan dynmak hökman gerek.

Mimikanyň örän güýçli tolgundyryjy güýji bar. Ol şatlygy, gamgynlygy, şübhelenmegi, kinaýany, gaňduwsyzlygy, ýigrenji aňladyp bilýär. Gowy dilewaryň ýüzi dili bilen sazlaşykly „gürleýär“. Öwrenje dilewar aýnanyň önünde öz mimiki mümkinçiliklerini öwrenip türgenleşse, gowy bolar. Ýüz sypatyň aýdylýan zatlara gabat gelmelidir. Gussaly zatlar barada ýylgyryp gürlemek ýerliksizdir. Şatlykly,

dabaraly zatlar barada ýüzüni turşadyp parhsyz, biperway gürleşmek hem diňleýjilere erbet täsir edýär. Diňleýjiler hyrsyz, „gaharjaň“ ýüz bilen gepleýän dilewary hem halamaýarlar. Gepleýäniň ýüzi nurana, diňleýjilere dostluk duýgularyny aňlatmalydyr.

Sözleýiş usuly. Biz umumy okuwymyzda şu wagta çenli kömekçi serişdeler barada gürrüň etdik. Märekä maglumaty ýetirmekde we oňa täsir etmekde esasy orun sese degişlidir.

Gowy dilewar öz sesiniň ähli mümkinçiliklerinden doly peýdalanyp bilýär. Sesiň mümkinçilikleri esasan dem alyş bilen baglydyr. Sesiň nädogry aňlanmagy ýalňyş dem almak netijesinde ses organlaryna çenden-aşaagram düşmegi bilen düşündirilýär. Bu bolsa dilewary çaltýadadyr.

Ses öýkenden gysylýp çykarylýan howanyň bokurdakda ýerleşen ses perdelerinden geçmegi netijesinde ödreýär. Adatça bokurdakda dörän ses energiýasynyň diňe 2-10 agyzdan çykýar. Onuň esasy bölegi organizmiň içinde siňip galýar, kelläniň, boýunyň, kükregiň resminamalaryň wibrasiýasina (sandyrama, titreme) gidýär. Şonuň üçin ses energiýasynyň ulanylyş koefisientini ýokarlandyrmak uly ähmiýete eýedir. Oňa „sesi toplamak“ diýilýär. Esasy maksat – et dokumalaryna mümkin boldugyndan az agram salyp has güýçli ses ýaňlanmasyny gazanmakdyr.

Öýkeniň howa bilen doldurylmagy et dokumalarynyň 3 toparynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Olardan **ýaýjyk** (klýuçisa) topary öýkeniň ýokary tarap giňemegini amala aşyrýar. **Gapyrga** (kükrek) topary öýkeni gapdallara giňeldýär. **Diafragma** (ýürek-öýken we garyn boşlugyny ikä bölýän ýorka) bölegi öýkeni aşak çekip giňeldýär. Agzalan toparlaryň haýsysy esasy iş ýerine ýetirýändigine baglylykda dem alyşyň üç görnüşini tapawutlandyrýarlar.

Ýaýjyk dem alyşy iň nüzleý dem alyşdyr. Sebäbi ol öýkeniň diňe iň ýokary bölegini giňeldýär.

Kükrek dem almasy oňa seredende netijeliräk bolýar.

Emma has doly we çuň,şonuň üçinem iň netijelisi – bu kükrek we garyn (diafragma) myşsalarynyň bilelikde herekete giren wagtynda gazanylýar. Şonda diafragmanyň ähmiýeti has ýokarydyr. Sebäbi şol iki myşsalar has güýçli bolup öýkenden howany batly gysyp çykaryp,ony ses dokumalaryndan geçirip bilýärler.agzalan myşsalaryň kömegi bilen dem almagy ýeterlik derejede takyk sazlamak mümkin. Şonuň netijesinde sözleşişi logiki we joşgunlyk taýdan giň derejede üýtgedip bolýar. Diafragma – kükrek dem alyşy az energiýa sarp edýär. Netijede dilewaryň sesiniň ýaňlanmasynaonuň sarp edýängüýji tygşytlanýar we ol uzak wagtlap ýadaman gepläp bilýär.

Bokurdakda dörän başlangyç ses rezonatorlarynyň (ýaňlan-dyrygylyr), kömegi bilen özgerdilyär. Rezonatorlar sesi güýçlendirýär-ler we baýlaşdyrýarlar.

Sesi „terbiýelemek“, toplamak üçin rezonatorlary türgenleşdirýärler, onuň üstünde işleýärler.

Biz dilewaryň çykyşynda äheňiň ägirt uly ähmiýetiniň bardygyny bellap geçipdik. Häzirki zaman dilewarlary ýasama äheň bilen däl-de adaty sözleşiş äheňinde gürleýärler. Emma adaty gürründen tapawutlylykda dilewaryň çykyşynda äheň has ýiti öwüşginli, hoş owazly, açyk.täsirli bolmalydyr.

Şonuň üçin dilewar öz sesiniň diapozonynyň (göwrüminiň), äheňiniň üstünde üznüksiz işlemelidir.

Sesiň diapozony – bu adamyň gulagyna düşnükli dürli ýokarlykdaky sesleriň jemidir. Esasan orta, kükrek we kelle ses registrleri (derejesi) tapawutlandyrylýar. Dürli registrlerde sesiň durnuklylygyny saklap bilýän dilewar çykyşyň goşmaça täsirliligini gazanyp bilýär. Ol ses bilen wakalary „suratlandyryp“ bilýär.

Dilewaryň sözleşiş tehnikasynda sesiň güýji luy orun tutýar. Meşhur aýdymçylaryň birnäçesi (Şalyapin, Karuzo) sesi bilen stakany döwüp bilipdirler. Häzirki zamanda dilewarlar mikrofony ulanýarlar. Şonuň üçin olara ortaça güýçli ses ýeterlikdir. Öwrenje dilewarlar özüne göwniýetmezçiligi

sebäpli gaty ýuwaş gepleýärler. Netijede zaldan „gatyрак!“ diýen seslereşidilýär. Käbir dilewarlar bolsa öz sesiniň güýjüni auditoriýanyň ululygyna gabat getirip bilmän gaty gygyrýarlar.

Dilewaryň çykyşy adaty gürrüňçilikdenýuwaşrak depginde bolmalydyr. Egerde diňleýjilre konspekt ýazsalardepgin has haýal bolýar. Çykyş edilýän zal uly bolsa ses ýaňlanýar. Şonuň üçin bu ýerde haýalrak sözlemek gerek. Ortaça minutda 120 söz aýtmak depgininde sözlänýär.

Az-kem çaltlandyrylan depginde geplenende diňleýjileriň kabul edişi gowulaşýar. Emma has çalt depginde geplenende adamlaryň psihikasynyň kabul edişi peselýär. Çendenaşa haýal feplemek bolsa adamlaryň ukysyny tutdurýar. Olar aýdylýa pikirini manysyny aňlap bilmeýärler.

Köplenç öwrenje dilewarlar tribunada uzak saklanmakdan gorkup çalt gepleýärler. Aýdylýan zatalara biparh bolup tribunadan çalt düşmäge ymtylýanlarda bolýar. Äwmezek we ýalta adamlar gowuş-gynsyz gepleýärler. Çykyşyň temasyna, mazmunyna doly akyl ýetirip bilmedik adamlar ýaňrama ýüz urýarlar ýa-da aýtjak sözlerini tapman haýal-ýagal gepleýärler.

Çykyşda dürli sözler dürli depginde aýdylmaly. Iň möhüm sözler haýal, bogunlara bölünip aýdylsa gowy bolýar. Öwrenje dilewarlar sözleýişini uzaklygyna däl-de, sesini gataltmaga üns berýärler. Bu bolsa diňleýjileriň gulagyna ýakymсыз eşidilýär.

Dyngy (pauza) dilewaryň çykyşynda dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Ol sözleýiş mahalynda deminiň dürsemäge, indiki aýdyljak zatlary hakydaňa getirmäge mümkinçilik berýär. Esasan hem ol diňleýjileriň ünsüni jemlemäge, olary aýdylýan pikirini aýgytly pursadyna taýýarlamaga ýardam edýär. Pauza – bu sözleýişde dyngy belgileridir. Ol öz çykyşynyň depginini duňmaga we ony tertip-leşdirmäge mümkinçilik döredýär. Bu bolsa aýdyň sözlemäni, ony diňleýjileriň düşünmeginigazanmaga geitirýär. Pauza uzak

dowam etmeli däl. Gysgaça dymmak wagty beden hereketi, mimika bilen doldurylmalydyr. Pauza uzaga çekse çykyşyň arasy üzülýär.

Çykyşda diksiýa (sözleriň dury, aýdyň aýdylyşy) uly ähmiýete eýedir. Adaty gürründe bolýan çalt gepleme, sesleri „ýuwutmak“ dilewaryň çykyşynda ýol berilmeli däldir. Ol diňleýjileriň ünsüni çykyşyň mazmunyndan sowýar. Diksiýanyň gowy bolmagy üçin dil, dodaklar, aşaky äň gowy, sazlaşykly işlemelidir. Sesleri dogry aýtmak üçin şol myşsalary türgenleşdirmeli. Onuň üçin bolsa ýörite maşklary ýerine ýetirmeli, öz sözleýşine gözegçilik etmeli.

Märekäni dolandyrmak (edara etmek). Dilewaryň çykyşynda märekä edara etmek jogapkärli işiň biridir. Tribuna çykan adam aýratyn şahsyýetlerden bütewi kollektiw döretmeli bolýar. Bilşimiz ýaly olaryň bolsa örän köp häsiýet, joşgun-lyk, psihologik aýratynlyklary bar. Olaryň gyzyklanmasyny döretmek, ünsüni oýarmak we saklamak üçin birmäçe şertler döretmek gerek:

- çykyş pikirýöretmäniň logiki kanunlaryna laýyklykda guralmaly,
- täze, gyzykly mesele gozgaýan çykyş ünsi özüne çekýär. Ýöne tanyş zatdan täze zada geçmek şerti bolmalydyr,
- faktlary, ideýalary gapma-garşylykda goýmak netijesinde konfliktli ýagdaýy döretmek ünsi özüne gowy çekýär,
- takyk we howaýy faktlary aralaşdyryp getirmeli, sebäbi takyk zatalar ünsi özüne çekýär,
- çykyşda agzalan has wajyp meseleleri wagtal-wagtal gaýtalamaly. Ýöne ol her gezektäzeçe berilmeli,
- beden hereketleri, mimika giňden ulanylmaly. Olar janly, joşgunly bolmaly,
- çykyş mümkin boldugyndan gysga, aktual, mazmunly pikire baý bolmaly. 30-40 minutlyk çykyş has degerli, täsirli bolýar,

- çykyş başlananda ýola goýulan aragatnaşyk bozulmaly däl. Şonuň üçin hemişe diňleýjilere gözegçilik etmeli. Kagyzdan aýrylman okaýan dilewar gözegçiligi ýitirýär. Onuň hereketleri, mimikasy garyp bolýar. Kagyzdan okalýan informasiýanyň diňe 17 % - ni diňleýjiler kabul edip bilýär,
- çykyş ýat tutmaly däl. Bu dilewaryň gowuşgynsyzlygyna getirer, diňleýjileriň özlerini alyp barşyna laýyklykda çykyşy üýtgedip bilmez,
- dilewar konspekti, tezisi, meýilnamany peýdalanyp erkin çykyş etmegi öwrenmeli. Diňe syýasy dokladlar, hasabat doklady öň taýýarlanan tekstden okalýar,
- öwrenje dilewarlar çykyşyň başlangyç böleginiň doly tekstini taýýarlap, ony diňleýjilere bildirmän peýdalanyp biler,
- dilewar çykyş wagtynda potologa, äpişgä, ýa-da diňleýjileriň diňe birine seredip geplemeli däl. Haýaljadan gözüni zala aýlap durmaly,
- orta hatarlarda oturanlaryň çykyşy gowy diňleýärler. Şolaryň içinden özüni asuda alyp barýanlaryň birnäçesine gözegçilik etmek çykyşyň diňleýjilere täsiriniň görkezijisi bolup hyzmat eder,
- tejribeli dilewar adamlaryň sähelçe gozganyşyndan çykyşyň olara täsirini aňýarwe şoňa görä-de çykyşa özgerişgirizýär,
- çykyş wagtynda dilewar hemişe öz ýanyndan üzüni alyp barşyna, çykyşyň mazmunyna, hiline gözegçilik edýär.

Çykyş wagtynda dilewar özüni diňleýjiler bilen bir organizm hökmünde duýmaga çalyşmaly. Şonda çykyşöz-özünden şowlylyga uçraýar.

Diňleýjiler sessiz otursalar, olaryň gözi dilewara gönükdirilen bolsa, ol ünsli diňlenmegiň alamaty. 2-3 adamyň pyşyrdaşyp başlamagy dilewar bilen diňleýjileriň arasynda aragatnaşygyň bozulyp başlamagynyň alamaty. Olara ünsüni

güýçlendirmek ýagdaýy gowulaşdyrmagy mümkin. Eger zalda ýuwaşja gowur galsa, bu ünsüň has güýçli bozulandygy.

Ünsi özünde saklamak üçin dilewarlar birnäçe usullary ulanýarlar:

Ses usuly. Märekäniň ünsüni güýçlendirmek üçin çykyşyň ol, ýa-da beýleki ýerinde sesiň güýjüni gataltmak, ýa-da onuň tonyny ýokar-landyrmak bolar. Ýöne ony gykylyga ýetirmän çeni bilen gataltmaly. Kähalatda sesi pyşyrda çenli peseltmek, ýa-da haýallatmak ýeterlik bolýar.

Dyngy (Pauza). Çykyşyň belli bir ýerinde ölçerilgi pauza hem ünsi özüne çekýär. Sebäbi diňleýjileriň öwrenmek gyjyndyryjysy togtaýar.

Hereket. Beýleki usullar bilen bilelikdegujurly hereket uly täsir edýär. Wagtynda galdyrylan el, düwülen ýumruk we ş.m. diňleýjileriň nazaryny özüne çekýär we ünsi güýçlendirýär. Diňleýjilere tarap ädilen ädim hem şeýle rol oýnaýar.

Çykyşyň görnüşine baglylykda wagtal-wagtal ýüzlenmek (dostlar, kârdeşler) ünsi saklamaga mümkinçilik döredýär.

Diňleýjilere berilen sorag olary pikirlenmäge itekleýär.

Dilewar duýdansyz pikirini üzüp, „hawa, tas ýadymdan çykarypdym...“ we ş.m. sözleri ünsi ýitileşdirýär.

Görkezme esbaplary ünsi diňlemekden gormeklige geçirip ünsi baglaýar.

Degişme, kalambur, ýumor ýadawlygy aýryp täze güýç bilen ünsi ýiteldýär. Soňra çykyşy başlap bolar. Şu agzalan usullar diňleýjiler bilen gatnaşygy ýola goýmaklyga gönükdirilendir. Soňra hökman çykyşyň täsirli bolmagyna üns bermek gerek.

Çykyş döwründe garaşylmadyk waka bolsa (stul şakyrdaşa, maşyn geçse, gykylyk bolsa) ony eşitmediksiremeli däl. Çykyşy wagtlaýynça togtadyp, soňra wakany degişmä öwürmeli ýa-da çyş bilen baglanyşdyrmaly. Şeýdip ony öz peýdaña öwürmeli.

Mikrofony ulanmak. Dogry ulanylanda mikrofon dilewara agram salmazdan sesi zalyň ähli künjegine eltýär, sesiň ähli äheňlerini, öwüşgenlerini äşgär edýär. Şol bir wagtda ýalňyşy ýa-da ýasama sesi hem mikrofon gowy seljerýär. Mikroфона gaty gürlmeli däl, pyşyrdy geçmeli däl, birsydyrgyn we gowuşgynsyz geplemeli däl.

Mikrofonyň kemçilikleri-de bar. Ol sesiň durulygyny, tembrini üýtgedýär, käbir çekimsizler (t, p, s, ş, ç) ýoýulýar. Olary eňmek üçin has açyk, haýalrak geplemeli, mikroфона howa akymyny deňlemeli, sesiň öwüşgünini üýtgetmeli.

Eger dilewar üsgürse, aýaklaryny tyrpyldatsa, tribuna kaksy, suw içse, kagyzy şakyrdaty ol bigelşik ses edýär. Mikrofon dilewary tribuna „daňýar“. Onuň hereketleri, mimikasy çaklenderilýär.

Mikrofondan ara 50 sm. çemesi bolmaly. Dilewaryň her gymyldysy sesi üýtgedýär. Dilewar mikroфона däl-de märekä seretmelidir.

Kähalatda, aýratyn-da mitinglerde megafon ulanylýar. Ol ulurak çykyşda ulanmaga ýaramaýar. Megafonda çagyryşlar, bildirişler üçin gowy.

Şeýlelikde, dilewar diňleýjileriň ünsüni saklamak üçin örän köp serişdelerden, usullardan peýdalanmalydyr. Olar diňe döredijilikli çemeleşende täsirli bolup bilerler.

§ 4. Soraglary jogaplar. Jedel sungaty

Soraglary jogaplar. Soraglary jogap bermek, jedeleşmegi başarmak dilewaryň iň bahasyna ýetmez hereketleriniň biridir. Sebäbi dilewaryň işiniň bu tarapy onuň öňüne ynamlylygyny, umumy medeniýetiniň ýokarylygyny, joşgunlylygyny, ugur tapyjylygyny talap edýär.

Soraga jogap berilende we jedelleşilende psihologik ýagdaý ýöne çykyş edilenden has çylşyrymly bolýar. Egerde çykyş mahalynda dilewar lider hökmünde özüni alyp barýan

bolsa, soraga jogap mahalynda inisiatiwa mähelläniň tarapynda bolup, dilewar belli bir derejede tabyn öwrülýär. Ol berilen soraglara çalt we taýýarlyksyz jogap bermäge taýýar bolmalydyr. Adaty gürründe biz ikiçäk sözleşýäris we gepiň aýdylyşy görnüşine az üns berýäris. Dilewar bolsa köp sanly şaýatlaryň içinde gep atyşýar. Şonuň üçin jedelleşýänler hakykat ýüzünde bir-birine däl-de, märekä ýüzlenýärler. Olaryň maksady mümkin boldugyndan köpüräk diňleýjini öz tarapyna çekmekdir. Şonuň üçin olar sözleri gaty oýlanşykly seçip alýarlar. Aýdylanlara diňleýjileriň nähili seslenişine eserdenlik bilen diňşirgenýärler.

Şeýle ýagdaýda dilewar ýyldyrym çaltlygynda we örän ýerlikli jogap bermeli bolýar. Dilewaryň her bir şowsuz jogaby, jogapdan gaçmagy onuň abraýyny gaçyryp, gowy çykyşynyň netijesini ýoga çykaryp biler. Tersine, dilewaryň köpbillişidigini, ugurtapyjylygyny görkezýän başarnykly jogaplary welin. Onuň abraýyny has ýokary göterer, oňa diňleýjileriň ynamy berkär.

Diňleýjileriň dilewara çykyş we ondan soň beren soraglary hakykat ýüzünde çykyşyň dowamydyr, dilewaryň diňleýjiler bilen özara gatnaşygydyr. Beirlen soraglaryň toplумы diňleýjileriň häsiýetnamasydyr, olaryň aň derejesiniň görkezijisidir.

Diňleýjileriň dilewara berýän soraglaryny mazmuny boýunça 2-ä bölüp bolar:

- düşündiriji
- goşmaça.

Düşündiriji soraglar çykyşyň ol ýa-da başga düşünüksiz ýerini düşündirmekigi üçin berilýär. Goşmaça soraglar tema degişli, emma dilewar tarapyndan gozgalmadyk meseleler barada berilýär. Çykyş näçe gyzykly, üýtgeşik we diňleýjilere gyzykly bosa, şonça-da goşmaça sorag köp bolýar.

Berilýän soraglaryň sany hökman çykyşyň gyzyklylygy bilen bagly däl. Diňleýjileriň sany näçe köp bolsa, şonça-da sorag az bolýar. Ýadaw diňleýjiler hem soragy az berýär.

Häsiýeti boýunça soraglar hoşniýetli, bitarap, päliýamanlykly we duşmançylykly bolmagy mümkin. Duşmançylykly soraglar dilewary we onuň garaýyşlaryny diňleýjileriň öňünde wejara etmek maksady bilen berilýär. Şeýle soraglar esasan syýasy ideologik garşydaşlardan çykýar. Şonuň üçin ol soraglaryň gapma-garşylykly ugurlydygyny belläp jogap bermek gerek. Şeýdip öz tutýan uguryňy anyklamaklyk bitarap diňleýjileri öz tarapyňa çekmäge ýardam berýär we hakykaty doly açyp görkezýär.

Käbir soraglar resmi propagandanyň aldawuna düşüp wakalara nädogry düşüňýän adamlar tarapyndan hem berilmegi hem mümkin. Soraglara jogabyň görnüşi ýagdaýa görä bolýar. Egerde sorag duşmançylyk äheňinde berilen bolsa, ilki bilen degerli gaýtargy bermek gerek, soňra sorag boýunça diňleýjilere jogap bermeli. Salykatly, hoşniýetli, hatda türkana soraga-da mümkin boldugyndan takyk jogap bermek gerek.

Jogabyň dürli görnüşleri bolmagy mümkin. Köplenç jogapda pikir ýöretmäniň logiki usullary (induksiýa, deduksiýa, meňzetme we ş.m.) ulanylýar. Egerde statistik maglumatlar, faktlar getirilse, bolan waka, ýa-da abraýly çeşmä ýüzlenilse, onda jogap ynandyryjylykly bolýar. Ýogsam diňleýjilerde nägiriklik we ynanmazlyk duýgusy galýar.

Dilewar näçe gowy taýýarlykly bolsa-da soraga jogap bermegiň aňsat däl digine düşüňmelidir. Düşündiriji soraglara jogap bermek eňilräk bolýar. Şol bir wagtda şeýle soraglaryň ýüze çykmaklygy çykyşda birnäçe säwlikleriň bardygyna şaýatlyk edýär. Şonuň üçin bu täzeden çykyş etmekligiň öň ýanynda teksti täzeden gözden geçirip, oňa özgerişler girizmek gerek.

Goşmaça soraglar köplenç çykyşyň çäginde daşynda bolýar. Şonuň üçin oňa jogap bermek has jogapkärli wezipedir.

Ýöne şol soraglaryň hem öz aýdan ugurlaryndan daşa çykmaýandygyny jogapda görkezse, bu dilewaryň abraýyny ýokarlandyrýar. „Ýiti“ meselelerden gaça durman göni jogap bermeli. Ol diňleýjiler bilen aragatnaşygy jebisleşdirýär. „Kyn“ soraglara jogap bermek üçin dilewaryň bilimleriniň giň, ugurtapyjylygy ýokary bolmaly.

- Kābir bolajak şübhelenmeleriň we närazylyklaryň önüni almak üçin çykyşyň dowamynda özüniň soraglaryny goýup („Maňa şu meselede garşy çykmanyňyz mümkin, ýöne...“) olara jogap bermek gerek.
- Sözün başynda temanyň çäklerini görkezip, meseläniň haýsy taraplarynyň çykyşda beýan edilmejekdigini aýtmaly.
- Çykyşyň esasy netijelerini dürli görnüşde birnäçe gaýtalamak bilen haýsy meseleleriň şu netijä gabat gelmeýändigini bellemeli.
- Çykyş döwründe terminleriň manysyny düşündirip, onuň başgaça düşünilmeginiň önüni almaly.

Egerde soraglar ýazgy görnüşinde berilse, çykyş döwründe olara seretmeli däl, sebäbi ol sözi böler. Çykyşdan soň olara çalt göz gezdirip, soňra soraglara mesele toplumlary boýunça jogap bermeli. Dilewar üçin amatly bolan soraglara jogaby iň soňuna goýmaly. Soraglar näçe hokgaly ýa-da türkana bolsa-da gopbam ýa-da gödek jogap bermeli däl. Eger diňleýjileriň sany az bolsa sorag-jogaby erkin gürleşilge öwürmek bolar.

Jedeliň görnüşleri. Umuman alanda jedel – bu her tarapyň öz pikirini goraýan söz ýaryşydyr. Eýýäm gadym eýýämde jedeli alyp barmagyň tärleri barada oýlanypdyrlar. Aristotel jedelleriň 3 görnüşini tapawutlandyrypdyr:

1. dialektika – hakykaty bilmek üçin jedel
2. eristika – her edip, hesip edip öz sözüni gögertmek maksady bilen jedel

3. sofistika – göz-görtele ýalňyş subutnamalary ulanmakk bilen eňmegi maksat edinen jedel.

Gadymy Gresiyada Sokratyň we Platonyň tarapdarlarynyň we sofistler bilen eristikleriň arasynda barlyşyksyz ledeller bolup geçipdir. Şol bir wagtda sud prosessi günäkärleýän we günäkärleýän taraplaryň arasynda ýaryş hökmünde öňe çykýar. Ondan başga-da dilewaryň ýaryşlary guralypdyr.

Orta asyrlarda dini gadymlaryň arasynda we sholastik – filosofiki jedeller guralypdyr. Soňky ýyllarda ylmy jedeller we dürli syýasy ugura eýerýän şahsiýetleriň arasyndaky jedeller giňden ýaýraýar. Syýasy jedeller häzir radio we telewideniýe üsti bilen gurulýar.

„Jedelleşmek“ sözi giň manyda bolup, ol haýsy-da bolsa bir garaýyşlara, düzgünlere garşy çykyp, şolar bilen razylaşmazlygy aňladýar. Jedel diskussiýa, disput, debat we polemika, dialog ara alyp maslahatlaşmak, söhbetdeşlik görnüşinde bolup biler. Olar maslahatlary, serişdeleri we taraplaryň özünü alyp baryşy bilen tapawutlanýarlar.

Diskussiýa – (lat. diskussio – seretmek, derňemek) – dürli garaýyşlary deňeşdirmek esasynda hakykaty aýan etmek üçin märekäniň önünde jedelleşmek. Ol ýoldaşlyk, sagdyn ruhy ýagdaýda jemgyýetiň önünde duran meseleleri ara alyp maslahatlaşmakdyr. Diskussiýa metbugatda, ýygnaçda, konferensiýada wajyp syýasy dokumentleri, ylmy meseleleri, çylşyrymly teoretik meseleleri, referatlary ara alyp maslahatlaşmak bolup biler. Diskussiýanyň netijesinde bilimleriň berkemegi, döredijilikli pikirlenmegiň başarnyklary, jedel etmegi, garşydyşyňy ynandyrmagy başarmak öwrenilýär. Diskussiýanyň netijesinde öňe sürülen ideýa tassyklanýar, ýa-da täze ideýa döreýär. Diskussiýalar aýratynda ýaş alymlar, syýasy işgärler, mugallymlar üçin peýdalýdyr. Diskussiýany başlamak üçin haýsy-da bolsa bir çözülmelik ýa-da jedelli meseläniň bolmagy gerek. Diskussiýany dogry alyp barmak

üçin ilki başdan onuň bagyşlanan düşünjesini ýa-da zadyny takyklamaly. Diskussiýa mahalynda bir watsakyçynyň temany başga tarapa sowmazlygyna gözegçilik etmeli. Ol esasan diskussiýany alyp baryanyň üstüne düşýär. Seminar (söhbetdeşlik) sapaklary adatydurmuşyň haýsy-da bolsabir tarapyny teoretiki taýdan düşündirmäge gönükdirilýär. Oňa teoriýanyň tejribe bilen utgaşmagy diýilýär. Seminar sapaklarynda gozgalýan meseleler okuw maksatnamasyndan çykýar. Şonuň üçin olar dilewara berilýän goşmaça soraglara meňzeýär.

Sapakda diskussiýa tötänlikde-de döräp biler. Ol diňleýjileriň biriniň nädogry ýa-da gapma-garşylykly aýdan sözünden döremegi mümkin. Şeýle ýagdaýda ýolbaşçy diskussiýany dogry ýola salyp, goldamalydyr. Ýolbaşçy jedelleşýänleriň bir-birini soňuna çenli diňlemeklerini gazanmaly. Eger olar ýalňyşýan bolsalar, olary sypaýlylyk bilen düzetmelidir. Diskussiýa mahalynda her kim öz pikirini çekinmän aýtmaga mümkinçilikdöretmek gerek. Egerde şeýle ýagdaý döredilmese mesele başga ýerde ara alyp maslahatlaşylyp, ondan nädogry netije çykarylýar. Diskussiýa ýiti we joşgunly geçýär. Ýöne onuň sögüşmä, kinaýa, gödeklige öwrülmeginiň önüni almak gerek.

Disput (lat. disputare – oýlanmak, jedelleşmek) ony diskus-siýanyň başgaça atlandyrylmagy diýsekde bolar. Disputda ylmy, syýasy mesele, ýa-da ylmy dereje almak üçin hödürlenen iş ara alnyp maslahatlaşylýar. Disput has asudalyk ýagdaýynda geçýär.

Polemika (gr. Polemikos – söweşeň, duşmançylykly)-garşydaşyňy ýalana çykaryp öz garaýşyňy goramak. Polemika syýasy göreşde has täsirli serişdedir. Ol teoriýany baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýedir. Häzirki zamanda her bit syýasatçy öz çykyşynda „gaýybana“ haýsy-da bolsa bir garşydaşy bilen jedelleşýär. Şol jedeliň şowly geçmegi üçin bolsa ideologik jedeliň kanunalaýyklyklaryny bilmek gerek.

Polemika hemişe söweşjeň we aýgtyly häsiýetde geçýär. Bu ýerde öz pikiriň dogrudygyny subut etmek üçin logiki usullardan başga-da psihologiki täsir etmek, garşydaşyň şahsyýetine we märekä ýüzlenmek giňden ulanylýar. Polemikada ynsapsyz usullara, hilelere -de ýüz urýarlar. Mysal üçin garşydaşyň ownuk gapma-garşylyklarda, tötänleýin agyzdan sypan sözlerde, nätakyklyklarda tutmak, söz oýnamak we ş.m. zatlar giňden ulanylýar.

Debat (fr. Debats – ara alyp maslahatlaşmak) polemikanyň ýumşagrak görnüşidir. Olar köplenç parlamentlerde, konferensiýalarda dürli deputat toparlarynyň, ýa-da deputatlar bilen hökümetiň, ýa-da dürli ýurtlaryň wekilleriniň arasynda bir çylşyrymly mesele boýunça gurulýar. Onuň netijesinde karar kabul edilmese-de jedelleşýän taraplar bir-biriniň tutýan ugurlaryna gowy düşüniپ öz syýasatynda özgerişler girizip bilerler.

Polemikany dogry alyp barmakda jedeliň logikasyna düşünmek, öz pikiriň subut edip bilmek, garşydaşynyň logikasyndaky nogsanlyklary seljermek, onuň sapaklaryny we sofizmlerini paş etmegi başarmak gerek.

Köküne seretseň polemikanyň maksady – ol haýsy-da bolsa bir pikiri (tezisi) subut etmekden (paş etmekden) durýar. Sadalaşdyrylan görnüşde jedeliň düzümi aşakdakylardan durýar:

- birinji garşydaş tarpyndan tezisi öňe sürmek we ony goramak
- ikinji garşydaşyň şol tezisi hem-de ony tassyklaýan subutnamala-ryny ýalana çykarmak
- soňra birinji garşydaş öňki öňe süren pikirini we subutnamalary-ny ösdürýär we garşydaşyň aýdanlaryny ýalana çykarmak
- soň ikinji garşydaş çykyş edýär we ş.m.

Jedeliň ilkinji iki etapy esasy orun tutýar. Sebäbi soňky çykyşlar öňki çykyşlaryň diňe üstüni doldurýar, ýa-da

gaýtalaýar. Birinji garşydaş tezisi öňe sürmek bilen subut etmek düzgünlerine esaslanýar. Ikinji garşydaş logikanyň ýalana çykarmak düzgünlerinden peýdalanýar. Bu bolsa örän çylşyrymlydyr.

Ýalana çykarmak, bu tezisiň hakykat dälidigini, nädogrudigini subut edýän logiki usulydyr. Ýalana çykarmak – bu ters maksatly subut etmedir. Şonuň üçin ýalana çykarmak hem ähli logiki kanunlara boýun bolmalydyr. Şolaryň haýsy-da bolsa biriniň bozulmagy ýalana çykarmagy şowsuzlyga elter.

Ýalana çykarmagyň usullary. Önden bilşimiz ýaly subut etmegiň logiki usuly öz içine teizisi, argumentleri we subutnamalary öz içine alýar. Ýalana çykarylýan wagtynda şolaryň her haýsysynyň garşysyna zarba urulmagy mümkin.

1. Ýalana çykarmagyň iň aňsat usuly – bu ýalňyş tezisi faktlar bilen ýalana çykarmak.
2. Garşydaşyň peýdalanan argumentlerini tankytlamak. Mysal: Egerde garşydaşyň “hemmeler”, “hemişe”, “hiç haçan” diýen ýaly ulaltmalardan peýdalanýan bolsa, onda düzgüne gabat gelmeýän käbir faktlary, sifrleri getirmek bilen garşydaşyň getiren argumentleriniň ötegeçmelere esaslanýandygyny subut edip bolar. Netijede onuň subutnamalarynyň „ymaraty” ýykylýar.

Garşydaşyň argumentleriniň galatdygyny, boşdugyny hem subut edip bolar.

Garşydaşy „öz ýaragy“ bilenem urup bolýar. Onuň üçin garşydaşyň getiren sözlerini, prinsiplerini we subutnamalaryny ulanyp bolar. Argumenty paş etmek onuň tezisini ýoga çykarmak dälidir. Şonuň üçin tezisi ýalana çykarmagyň ýoluny gözlemek gerek. Onuň üçin teizisiň bolgusyzdygyny, patyrrakydygyny subut etmäge çalyşmaly. Köplenç ol kinaýany we sarkazmy ulanmak bilen amala aşyrylýar.

Polemikada dilewaryň şahsyýetine ýüzlenmek, başgaça tezisi çalyşmak usuly giňden ulanylýar. Ýagny onuň öňe süren pikirini degşirmegiň ýerine, dilewaryň öz şahsy ýetmezçilikleri gözlenilýär. Şeýdip garşydaşyň duýgularyny we erkini gowşatmak göz önünde tutulýar. Elbetde bu usul subutnamalaryny ýalana çykaryp bilmez. Ýöne şonuň netijesinde garşydaşyň özüni ýitirmegini, taýýarlyksyz diňleýjileriň bolsa ynanmagyny gazanyp bolar. Sebäbi bu ýerde diňleýji aňy bilen däl-de „ýüregi“ bilen urýar.

Şeýle usuly açyk göreşden gaça durýan, dürli hilegärlikleri, mekirligi ulanýan garşydaş babatda ulanmak ýerliklidir. Emma şol usuly kimiň garşysyna ulanýan bolsaň, onuň terjime halyny, garaýyşlaryny, kemçiliklerini gowy bilmek gerek. Onuň üçin bolsa önünden degişli çeşmeleri, dokumentleri, edebiýatlary gowy öwrenip, garşydaşyň ýalňyşlarynyň düýp özenini açyp görkezmek gerek.

Ýalana çykarmak üçin garşydaşyň aýdan sözlerini gapyp alyp, oňa „gaýtarypurmak“ usulyny hem ulanmak bolar. Garşydaşyň aýdan pikirini hamala „öwen bolup“, osmakladyp onuň aýdanyny pija çykaryp bolar.

Zaldan replika (fr. Replique – närazylyk, jogap) gepleýäne diňleýjileriň ünsüni derrew çekýän güýçli jedel usulydyr. Şeýle ýagdaýda dilewar özüni ýitirmän derrew dogry jogap tapsa diňleýjileriň oňa hormaty ýokarlanýar.

Çykyşy bozmaga gönükdirilen zaldan gelyän ýeke-täk gykylyklara mümkin boldugyndan üns bermeli däl. Adatça 2-3 replikadan soň asudalyk aralaşýar. Emma çykyşyň dowamynda ol ýa-da beýleki pikirleri çuňlaşdyrmak, oýanlaşdyrmak mümkin bolsa, şol replikalary öz peýdaña öwürmek bolar.

Jedel mahalynda garşydaşyň replikalaryna, soraglaryna jogap bermek bilen biz märekeke gülki, gahar, goldamak we ş.m. duýgularyny döretmäge çalyşýarys. Sebäbi märeke jedelde üçünji garşydaşyň ýa-da sudýanyň wezipesini ýerine ýetirýär.

Galybarse-de jedel märekäni öz tarapyňa çekmek üçin alnyp barylýar.

Jedelde „märekä ýüzlenmegiň“ uly ähmiýeti bar. Mesele boýunça argumentleri we pikirleri logiki yzygiderli we doly beýan etmek bilen märekäniň netije çykarmagyny soramak mümkin. Şonda dilewar diňleýjilere ýüzlenip olaryň duýgularyna, bähbitlerine görkezip, aýdylan zatlar diňleýjiler üçin uly ähmiýete eýedigini görkezmelidir. Syýasatçylar, aýratynda saýlawlar wagtynda, özüniň aýdanlarynyň diňleýjiler üçin uly peýda getirer diýip aldaýan wagtlary-da köp bolýar.

Aýanlyk, açyklyk, berklik goşmaça syýasy ýarag bolup biler. Kähalatda, aýratynda zannýýamanlyk bilen berilen soraglara degişme bilen jogap bermek örän ýerlikli bolýar.

Mysal: Kosygine ABŞ-da, „näme üçin SSSR-de ylmy açyşlar gizlin saklanýar?“ – diýip soranlarynda ol: „Esasan MRU –ny iş bilen üpjün etmek üçin“ diýip jogap berýär.

Jedelde hile (mekirlik). Syýasy jedelde köplenç hile, sofizm ulanýarlar. Olaryň köpüsi logikanyň kanunlaryny bilkastlaýyn ýoýmaga esaslanýar. Olaryň birnäçesini seredeliň:

1. Dürli wariantlary görnetin bozmak usuly. Mysal – haýsy-da bolsa bir demokratik döwletiň kemçiliklerini tankytlan adamy demokratiýa garşy adam diýip aýyplamak.
2. Faktlary ýoýmak usuly. Faktlary, sanlary bir taraplaýyn düşündirip göz-görtele ýoýmak. Şu usuly başga görnüşinde jemgyýetde bar bolan çylşyrymly meseleler barada sesini çykarman ownuk meseleleri çişirmek ulanylýar.
3. „Betnam lakam dakmak“ usuly. Haýsy-da bolsa bir şahsyýeti, meýili, ideýany, wejera etmek, ynanmazlyk, gorky, ýigrenç döretmek üçin obýektiv analiz etmezden „gyzyl“, „faşist“, „milletçi“ diýen ýaly lakamlary dakmak.
4. „Güýçlendirmek esasynda ýerini çalşyрма“ usuly. Wagtlaýyn we ownuk kynçylyklary –,„weýrançylyk“, söz ýalňyşyny-elhenç aldaw“, ujypsyzja üstünligi –,„göz önüne getirip bolmajak eňiş“ diýip atlandyrmak.

5. „Lowurdap duran umumylaşdyrmalar” usuly. „Erkinçilik”, „watançylyk”, „demokratiýa” ýaly owadan gözlere duwanyp diňleýjileriň aňyna jemgyýet garyplara we baýlara bölünse onuň gowudygy, „ýokary gatlagyň asyllygy, sap ýürekliigi”, „garamaýaklaryň haramzadalygy” barada kezzapçylykly pikirleri ornaşdyrmak
6. „Abraýlylygy oýnamak” usuly. Bet päller üçin atly-abraýly adamlaryň atalry, olaryň aýtmadyk sözleri, pikirleri ulanylýar. Kähalatda ýoýulan sitatlar hem getirilýär. Dindarlar hem şu usuly belli bir derejede ulanýarlar. Gurhanyň, pygamberiň abraýy, ol barada rowaýatlar esasynda islän zatlaryny subut edýärler. Şeýle usulyň gadymy eýýämdede „özi aýtdy“ diýip üstünden gülýän ekenler.
7. „Çyn (aksioma) subutnamalar” usuly. Şowakörlük bilen ynanylmagyna gönükdirilen pikirýöretmeler. Mysal – „Adamyň aslyýetini hiç kim özgerdip bilmez, ol hemişe işlemän çörek iýmäge öwrenendir”.

„Bu ähli kellesi ýerindäki adamlara düşünikli...”

„Şeýle şübhesiz pikir...” we ş.m.

Çynaberimsiz ýalan gepleýän syýasatçylar “Ýumşaklyk üsti bilen öldürmek” ýaly sözleri ulanyp gödek, göz-görtele ýalandan el çekip garşydaşyna aýlawly taýak urýarlar.

Jedele gatnaşýan garşydaşyň şahsyýetine garşy gönükdirilen birnäçe usullar hem bar.

1. Garşydaşyň gaharyny getirmek, onuň erkini peseltmek usuly. Netije-de öz üstünden gözegçiligi ýitirip adamlar käbir ulaltmalara ýol berýär, logiki ýalňyşlyklar göýberýär. Şondan peýdalanylýan garşydaşa aýgtyly zarba urulýar. Gahary getirmek üçin meselä degişli däl myjabat atmak, bereýýäm bolup geçen wakalary ýatlatmak ulanylýar. Jedeliň diňleýjileriň gözüniň önünde bolup geçýändigini ýatdan çykarman garşydaşyň söçünç sözlerine-de pisent

- etmän oňa gysgaça jogap berip mesele barada märekä gürrüni dowam etdiren dilewar bu ýerde eñer.
2. „Bolgusyz çişirme (absurdnaýa giperbolizasiýa) garşydaşyň keýpini bozup biler. Mysal -,„Siz özüňizi edepliräk alyp barsaňyz gowy bolardy”. Jogap -,„Näme, indi men seniň bilen ogşaşaynmy?”
 3. Delilsiz, uçgantutma razylaşmazlyk usuly. Dilewar „hawa” diýse, garşydaşy „ýok” diýýär. „Men siziň aňdýanlaryňyza düşünemok, ol Marsyň ýaşajylaryna düşnükli bolaýmagy ähtimal”. Şeýle garşydaş bilen jedelleşmek örän kyn we ol jedelleşýäniň psihikasyna erbet täsir edýär.
 4. Gadem jogap. Uly alym talyba -,„elbetde, şu meselede siziň öňünüzden çykjak ýok”, ýa-da hamala, bu mesele boýunça siz görnükli hünärmen...” Şeýlelikde ol garşydaşynyň mertebe-sini peseldýär. Salyhatlylyk we edeplilik bilen bu usuly ýoga çykarmak mümkin.
 5. Garşydaşyň ünsüni jedeliň meselesinden sowmak usuly. Bu önki usulyň ýowmarlanan görnüşidir. Ýaşuly - „Etgenjek, sen meniň ýaşymy ýaşasaň aýdanym bilen razylaşardyň”. Şeýle ýagdaýda ýaş adam „ýaşlygyň bu ýerde nähili ähmiýeti bar?”- diýip subut edip başlaýar. Diýmek, hile başa bardy.
 6. „Garşydaşyň mertebesine degmek” usuly. Toslanma faktlary hakyky edip görkezmek üçin öz garşydaşyny utandyrmagy kezzap jedelçiler ulanýar. „Bu zatlar size bireýýäm belli bolmaly ahyry”, „Ylmyň bireýýäm subut eden zady...”, „Siz şu waka barada okamanmydyňyz?” Egerde garşydaş öz „mertebesini peseltmejek” bolup synanyşsa diýmek hile başa bardy.
 7. Bu hiläniň „ýumşak” görnüşi -,„subutnamany ýaglamakdyr”. Garşydaşyň öwmek esasynda şübheli subutnamany geçirmek. „Siz, öz uly tejribäňiz bilen muny bilmezligiňiz mümkin däl”, ýa-da „Siz akyllý adam, “onuň

üçin onuñ size düşüñükliligi şübhesizdir...” Şeýle gödek hile bolmagyna seretmezden köplenç ol maksadyna etýär.

8. Märekäniñ we garşydaşyñ psihologiýasyna zor salma. Onuñ alamatlary – özüni gedem tutmaklyk. Özüniñ tutýan ugrunyñ gowşakdygyny seretmezden dilewar gygyryp, özüne ynamly, ynandyryjylyk bilen, özüni hondan bärsi alyp gepleýär. Bu hile özüne ynamsyz, utanjañ, tejribesiz adamlara täsir edýär. (A. Gitler, B. Ýelsin, W. Žirinowskiý).
9. Jögülük. İlkibaşda jedelçi bilgeşleýin garşydaşynyñ öňe süren pikirlerinden heder eden bolýar. Onuñ garşydaşy öz eñişine ynanyş has joşup gepläp başlaýar. Şol wagt jögi jedelkeş duýdansyz we aýgytly zarbany urup garşydaşyny wejera edýär.

Görşümüz ýaly hileleriñ ugurlary örän köp. Olaryñ hemmesine öňden taýýarlanmak mümkin däl. Şonuñ üçin jedel wagtyndaöz garşydaşyñyñ aýdanlaryny üns bilendiñläp, onuñ säwmeklerini, logiki ýalňyşlaryny, aldaw usullaryny eserdeñlik bilen bellemek gerek. Bu bolsa ony „ogurlykda tutmaga” mümkinçilik berer.

Garşydaşyñ hilelerini paş etmek esasy maksada, onuñ tezislerini ýalana çykarmaga gönükdirilmelidir.

Peýdalanylan edebiýatyň sanawy

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. Tom I. – Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007.
5. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. – 2007-nji ýyl. – Aşgabat, 2008.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. – Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat, 2007.
8. Şyhyýewa O. Türkmen dili we sözleýiş sungaty Aşgabat, 1997
9. Апресян Г. З. Ораторское искусство. М., 1978
10. Адамов Е. А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М., 1961
11. Абрашнев М.М. Социальная психология в лекционном процессе М., 1984.
12. Андроников И.Л. Слово написанное и сказанное. М., 1962.
13. Адфельд Н. В, Раховская Е. Н. До встречи со слушателями. М., 1967
14. Беляев В.П. О культуре устной речи Пермь, 1963.
15. Ваараск П.К. Тонические средства речи. Таллин, 1964.
16. Вейнберг Б. П. Как готовиться к лекции//Вестник Высшей школы, 1941, № 9
17. Генкин Д.М. Тщательно отбирать материал к лекции // 1951, № 2

- 18.Гладковский Г.П. Творчески готовиться к лекциям // Там же , 1955, №
- 19.Ерастов Н. П. Актуализация содержания лекции. М., 1986
- 20.Ерастов Н. П. Культура умственного труда. Ярославль, 1973
- 21.Ерастов Н. П. Логико – психологические основы лекционной пропаганды. М., 1979
- 22.Ерастов Н. П. Сочетание требований логики и психологии в лекции.М., 1980
- 23.Ерастов Н.П. Культура связной речи. Ярославль, 1969.
- 24.Ерастов Н.П. Культура публичного выступления. Ярославль, 1972.
- 25.Ершов П. Технология актерского искусства М., 1959.
26. Ефимов А.И. О культуре речи. М., 1956
- 27.Жемчужников Ю.А. Готовиться к каждой лекции // Там же, 1951, № 2
- 28.Зимняя И.А. Психологические особенности восприятия лекции в аудитории. М.,1970.
- 29.Зиновьев С.И. Как подготовить лекцию. Как прочесть лекцию. // Клуб, 1954, № 13.1955, № 10; 1956, № 10
- 30.Зиновьев С.И. О применении наглядных пособий при чтении лекций. М., „Знание“, 1952.
- 31.Ильин Н. Методика подготовки к лекции.// Культурно-просветительная работа , 1950, № 1
- 32.Кирсанов А. В. Шаблон противопознаний. М., 1970
- 33.Клычникова З. И. Методика подготовки и проведения публичного выступления. М., 1966
- 34.Котляров М.З. Методика подготовки и чтения лекций. М., 1979
- 35.Карнеги Д. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично.М., 1990
- 36.Казаржевский А.И. Искусство полемики. М., 1972.
- 37.Мастерство устной речи. М., 1967.

38. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966
39. Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства. М., 1973
40. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.
41. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969.
42. Ломоносов М. В. Риторика, или правила красноречия. Полное собрание сочинений, т. М., 1954
43. Петрущенко Л.А. Принцип обратной связи. М., 1967.
44. Павлова К.Г. Искусство спора: логико-психологические аспекты. М., 1988.
45. Павлова К.Г. Психология спора. Владивосток, 1988.
46. Розенталь Д.Э. Культура речи. М., 1960
47. Сергеич П. Искусство речи на суде. М., 1960.
48. Стешов.А.В. Как победить в споре. „О культуре полемики“. Ленинград, 1991.
49. Социальная психология и история. М., 1966.
50. Севастьянов В.С. Заметки о мастерстве оратора. М., 1971.
51. Тарасенко А.А. Живое слово. М., 1971.
52. Топорков В. О технике актера. М., 1958.
53. Федосеев П.Н., Попов С.Н. Об искусстве полемики. М., 1982.

MAZMUNY

Giriş.....	3-6
------------	-----

I.BÖLÜM: DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TARYHY KÖKLERI WE ÖSÜŞI

§ 1. Gadymy döwürde dilewarlygyň sungat hökmünde ýüze çykyşy we kemala gelişi.....	12-23
§ 2. Orta asyrlarda dilewarlyk sungatynyň ösüş aýratynlyklary.....	23-30
§ 3. XVI-XX asyrlarda dilewarlyk sungaty.	31-39
§ 4. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanynda dilewarlyk sungatynyň ösüşi.....	40-45

II.BÖLÜM: DILEWARLYK SUNGATYNYŇ TAGLYMAT ESASLARY WE USULÝÝETI

§ 1. Dilewarlyk amal hökmünde.....	45-53
§ 2. Märeke dilewarlyk sungatynyň obýektidir.....	53-57
§ 3. Dilewaryň çykyşynyň temasy, onuň görnüşleri we maksady.....	57-71
§ 4. Çykyş etmek üçin maglumat toplamak.....	71-75
§ 5. Dilewaryň çykyşynyň yzygiderliligi, sazlaşygy we onuň meýilnamasy.....	75-89

III.BÖLÜM: DILEWARLYGYŇ IŞ ÝÜZÜNDE AMAL EDILIŞI

§ 1. Subut etmek we anyk maglumatlardan peýdalanmak usullary.....	89-102
§ 2. Dilewaryň söz baýlygy we sözleşiş medeniýeti.....	102-116
§ 3. Dilewaryň märekaniniň önünde özünü alyp barşy.....	116-132
§ 4. Soraglara jogaplar. Jedel sungaty.....	132-144